

Izgradnja lađe zagrebačke katedrale

Dipl. ing. arh. Zorislav Horvat

Izvorni znanstveni rad

Gradnja zagrebačke katedrale trajala je stoljećima, od XIII. st. kad je biskup Timotej sagradio svetište pa do danas, kad se opet radi na krovu. Svako razdoblje dalo je svoj pečat i katedrala je do potresa 1880. god. bila primjer sklada različitih epoha (sl. 1). Bollé je svojom regotizacijom negirao taj slijed, sve radi »čistoće stila«¹; posljedica jest, uz ostalo, nejasan redoslijed građenja. Ipak, detalji, karakteristične profilacije, klesarski znaci i sl. mogu dati dovoljno točan pregled zidanja lađe katedrale: kolikogod se Bollé trudio, zagrebačka katedrala još je uvijek zadržala svoje prvobitno uspostavljene kvalitete, odnosno, kako A. Horvat kaže, »ne postoji »stara« i »nova« katedrala«.²

Katedralu čine dva vremenski definirana dijela: a) svetište sa sakristijom i b) — lađa i zvonici. Prvi dio sagrađen je u jednom (?) dahu na temeljima starije tzv. predtatarske katedrale, još uvijek ne potpuno razjašnjenog slijeda nastajanja. Ovdje će biti razmatrana samo lađa, odnosno nastanak pojedinih dijelova tijekom dva stoljeća, koliko je trajala gradnja lađe.

Opis

Lađa zagrebačke katedrale je trobrodna, jednakih, odnosno gotovo jednakih visina lađa, dužine četiri svodna polja, svođena jednostavnim križnim svodovima s rebrima. Srednja lađa proteže se između zvonika za još jedno, veće polje (sl. 2). Omjer osnih širina lađa je 2 : 3 : 2; svodno polje srednje lađe ima omjere stranica 2 : 1 a bočnih 4 : 3. Od toga odstupa već navedeno svodno polje među zvoncima, koje je skoro kvadrat, te prva dva svodna polja bočnih lađa, odmah uz zvonike: ova potonja duža su za kojih 90 cm, međutim odgovarajući kontrafori lađe ne odstupaju, već su istog osnog razmaka kao ostali kontrafori i svodna polja.

Svodove glavne lađe nose tri para stupova (sl. 3.), do lje jednostavnijeg, gore složenijeg presjeka (sl. 4.). Baze

Nakon brzog podizanja svetišta na način »bazilikalne dvorane«, gradnja lađe katedrale u Zagrebu trajala je dugo, od početka XIV. do početka XVI. stoljeća. Gradnju lađe vjerojatno je započeo biskup A. Kažotić (zid sjeverne lađe i sjeverni zvonik) u značajkama propovjedničke arhitekture i s namjerom formiranja dvoranskog prostora kao u susjednoj Austriji. Gradnja se nastavlja za biskupa Stjepana III (1356—1375) — južni zid lađe i južni zvonik — već kao izrazita dvoranska crkva (Zwett?). Biskup Eberhard (1397—1406. i 1410—1419) angažira majstore praškog Parlerova kruga, vjerojatno u dva navrata. Tada su većim dijelom podignuti zidovi obiju bočnih lađa, stupovi u lađi i zvonici. Ivan IV. de Alben (1421—1433) dovršava zidove katedrale, a biskup Osvald (1466—1499) priprema presvođenje koje je uslijedilo za biskupa Luke Baratina (1500—1510), ali jednostavnim križnim svodom a ne mrežastim, zacrtanim u doba biskupa Eberharda. Sjeverni zvonik nije nikad dovršen, a južni tek u XVII. stoljeću.

sjevernog i južnog niza stupova nisu iste: sjeverne su više a južne niže i različitih profilacija (sl. 5A i B). Pod u lađi katedrale vremenom je dignut, pa je Bolléova restauracija revalorizirala baze polustupova i stupova.³ Donji dio stupova oblikovan je kao postament gornjem dijelu, složenom kao snop polustupova. Pet stupova glavne lađe bilo je nekada ukrašeno kipovima svetaca, postavljenim na kapitule i s baldahinima iznad njih. Weiss u svom uzdužnom presjeku katedrale prikazuje sjeverni niz stupova⁴ a Nordi-Bollé⁵ južni i na svih šest stupova nacrtani su kipovi svetaca i baldahini. Presjeci su u oba slučaja shematizirani i očito je jedan od njih — netočan. Šesti kip sveca uklonjen je prilikom postavljanja barokne propovjedaonice 1696. god., ali je baldahin ostao netaknut, ako je suditi po staroj fotografiji unutrašnjosti (sl. 6.). Kukuljević⁶ navodi poimence kipove s. Nikole, Jeronima, Bartola, Petra i Pavla,⁷ koji su stajali na »umjetnih podnožjih« i kaže da su »dva podnoška urešena dvorepatim lavom«, prema Szabou, okrenuta na lijevo.⁸ Tu se radi, dakle, o grbovima biskupa Eberharda, i to o samo dva, vjerojatno postavljenim na sjeverni niz stupova, jer je treći — srednji — uklonjen kad i šesti kip, prilikom postavljanja propovjedaonice.

U Lapidariju Povijesnog muzeja Hrvatske nalazi se nekoliko kapitela i konzola iz zagrebačke katedrale, očito suvišak pri Bolléovoj regotizaciji. Jedan od njih (sl. 7.), sa stiliziranim lišćem, fine je izrade; promjer polustupa na kojem je stajao taj kapitel je 22,5 cm, a takva je promjera jedino dio velikog stupa, koji je okrenut prema lađama, glavnoj i bočnim (sl. 4.). S obzirom na to da su svi stupovi imali jednostavne gljivaste kapi-

¹ H. Bollé, *Program des Architekten und Dombaumeisters H. Bollé*, Zagreb 1884, str. 5.

² K. Weiss, *Der Dom zu Agram*, 1860, tabla A.

³ Crtež donosi I. Franić, *Stara katedrala u Zagrebu*, revija Zagreb, 1937, VII, slika na str. 215.

⁴ I. A. Standl, *Fotografske slike iz Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, I, Zagreb 1870, tekst I. Kukuljevića na str. 5.

⁵ A. Horvat, *Drveni kipovi apostola iz zagrebačke katedrale*, Peristil, 1957, 4.

⁶ Gj. Szabo, *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale*, Narodna starina, 1929, VIII, str. 66.

¹ Niz članaka u časopisu »Život umjetnosti«, 26—27, 1978, obrađuje neka pitanja i situacije u vezi s Bolléom.

² A. Horvat, *Sjećanja i razmatranja na temu Bollé-Szabo*, Život umjetnosti, 26—27, 1978, str. 90.

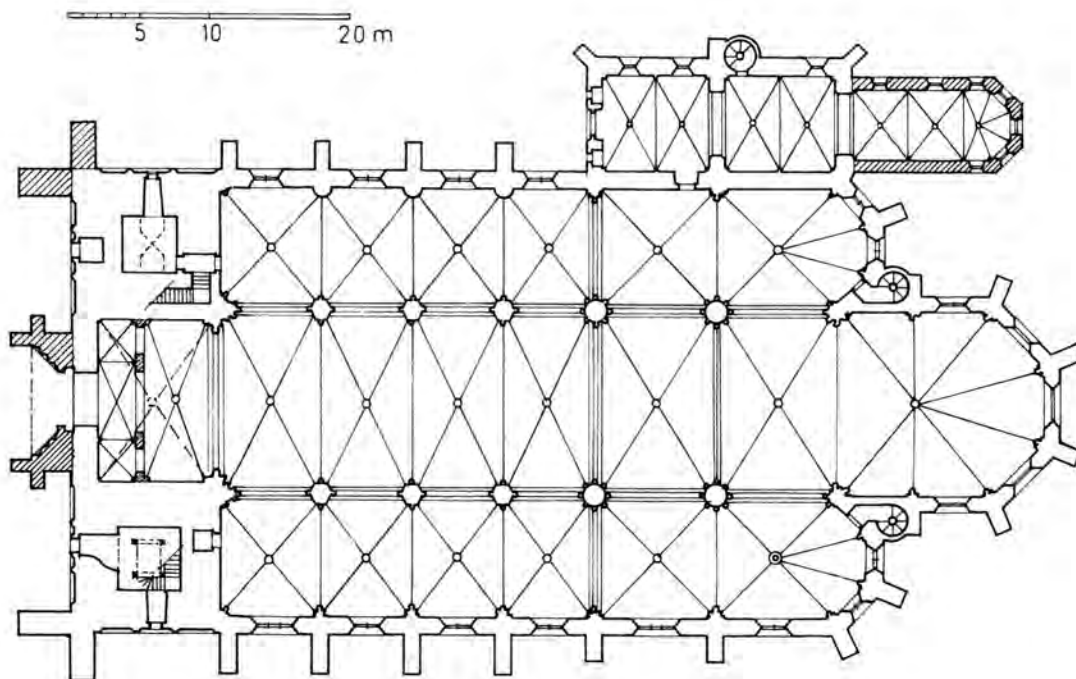
1 Katedrala prije potresa (litografija J. Hühna)

tele, taj kapitel nije mogao nositi pete rebara svodova lađe. Moguće je to jedan od postamenata — nosača kipova svetaca, a koje je Bollé uklonio. Pogleda li se поближе taj kapitel, vidi se da abakus nije slijedio vijugavu liniju stupa na kojem je stajao: to je bio slobodno stojeći nepotpuni osmerokutnik, koji je nekada zaista mogao nositi kip kojeg sveca. Osim toga, vidi se da je taj kapitel bio postavljen nešto iznad vijenca, koji je dijelio dvije vrste presjeka stupa lađe.

Još jedan kapitel (sl. 8.) u Povijesnom muzeju Hrvat-

ske potječe iz zagrebačke katedrale, s obzirom na grb biskupa Eberharda iz vremena oko 1400. god., iz parlerske radionice, koja je tu radila.⁷ Lijevo i desno na kapitel je priključen vijenac jednostavne profilacije (sl. 5B). Ni za taj kapitel se ne zna gdje je stajao, međutim, zbog vijenca i grba biskupa Eberharda, to bi također mogao biti jedan od postamenata kipova na stupovima lađe, čemu odgovara i polumjer polustupa na kojem je kapitel stajao. Lav na tom grbu biskupa Eberharda okrenut je na desno a ne na lijevo, kao što bi se prema Szabo-

2 Tlocrt katedrale — današnje stanje (nacrtano prema originalnom Bolléovu nacrtu u Platoneci Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu)

vim podacima očekivalo!¹⁰ Istina da Kukuljević, Tkalčić i Weiss, koji su mogli vidjeti te grbove, ne spominju na koju su stranu lavovi bili obrenuti, dok Szabo nigdje ne navodi otkud mu taj podatak. Vjerojatno taj kapitel s Eberhardovim grbom odgovara dvama grbovima koje navodi Kukuljević i koji su malo prije bili spomenuti.

Bolléova intervencija na stupovima lađe izgleda da se svela ipak samo na zamjenu pojedinih klesanaca:¹¹ pozornim promatranjem može se u donjem dijelu stupa uočiti pokoji klesarski znak (sl. 9.). Neke od njih donosi Franić,¹² a posebno bih spomenuo znak broj 11, koji je Bollé našao na peti rebara sjeverozapadnog stupa.

Na zidovima sjeverne i južne lađe pete rebara svodova nose polustupovi, u svakoj pokrajnjoj lađi drukčije izvedbe, što je posljedica rada različitih građevnih grupa, koje su sukcesivno dolazile i odlazile. U sjevernoj lađi polustup je u donjem dijelu presjeka pola kružnice, položen na jednostavnu bazu (sl. 10A). S obzirom na to da je pod katedrale u doba Weissova snimanja bio nešto uzdignut u odnosu na prvobitnu razinu, moguće bi njegov snimak trebalo dopuniti još jednom kosinom, kao što je na sl. 10A., crtkano prikazano, a koju Bollé donosi svojom rekonstrukcijom.

Gornji dio sjevernih polustupova — približno 2/3 visine — profilirani su kao polustupovi južne lađe (sl. 11B.), koji su takvi u punoj svojoj visini. Profilacije polustupova u kutovima uz zvonik u obje bočne lađe relativno su jednostavne, jer »nose« samo jedno rebro križnog svoda (sl. 11C). Polustup koji je zajednički i svetištu i lađi (sl. 11 A) razlikuje se od polustupova u južnoj lađi i u južnoj apsidi; nije međutim poznato koliko je Bollé ovaj polustup mijenjao.

Polustupovi južne lađe ostali su manje-više nepromijenjeni, što se vidi pažljivim promatranjem strukture klesanaca. Jedan polustup se sastoji od pet stupića, koji odgovaraju poprečnom rebro i dijagonalnim rebrima te polurebrima uz zid, u odnosu promjera 1 : 2 : 3 : 2 : 1, međusobno spojenim kontinuiranom linijom (sl. 11B). Primijenjena mjera je stopa veličine 32,5 cm, koju su kod nas koristili cistercitski graditelji tijekom XIII. i u početku XIV. st.. Izgleda da su baze južnih polustupova samo popravljene prilikom regotizacije katedrale (sl. 10B.); Weiss za njih kaže da su poligonalne, a takve su i danas, bar u donjem dijelu, dok im gornji dio slijedi meandar polustupa. Čini se da su i ove baze bile djelomično zatrpane a Bolléova ih je regotizacija potpuno otkrila.¹³

Uz oba ugla zvonika uz glavnu lađu uzdiže se snop polustupova, koje Weiss smatra prvim parom stupova lađe¹⁴ i jačim od ostalih; čini se da ih je Bollé preraspodijelio dodavanjem komada zida i smanjivanjem prvog luka arkade. I baze tih polustupova potpuno su nove, Bolléove, a kakve su bile prije — nije jasno.

Stupovi u lađi završavaju jednostavnim gljivastim kapitelima, poligonalnog abakusa, koji izgledaju kao da su dvostruki (sl. 3.). Isti takvi kapiteli su i na polustupovima sjeverne lađe. U južnoj lađi polustupove krune kapiteli s vegetabilnim motivima. Ovi današnji su vjerojatno Bolléova rekonstrukcija. U svojoj knjižici Weiss¹⁵ kaže za te kapitule da su »sehr kräftig«, dakle umjetnički izrađeni i donosi prilično shematizirani cr-

3 Unutrašnjost katedrale — pogled prema sjevernoj lađi
(Foto: Nino Vranić)

¹⁰ A. Horvat, *Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali*, Zbornik ZUZ, 1959, V—VI, str. 245—262 ili časopis Kaj, 1979, II (podnaslov Umjetničke znamenitosti Zagreba III), odnosno separat Čudovišna galerija zagrebačke katedrale.

¹¹ Gj. Szabo, o. c., str. 66.

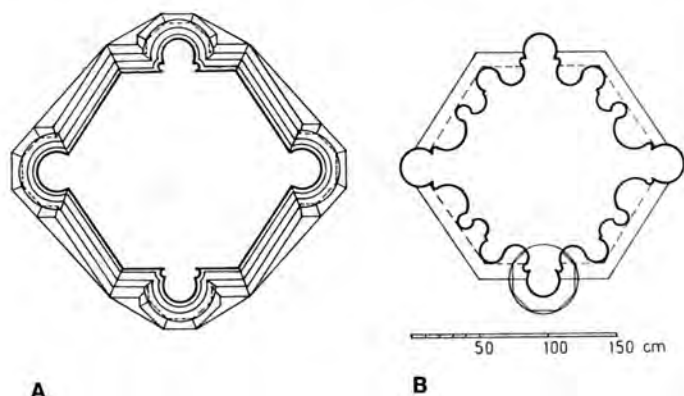
¹² H. Bollé, o. c., str. 12.

¹³ I. Franić, o. c., slike na str. 325 i 327.

¹⁴ H. Bollé, o. c., str. 5 i 12.

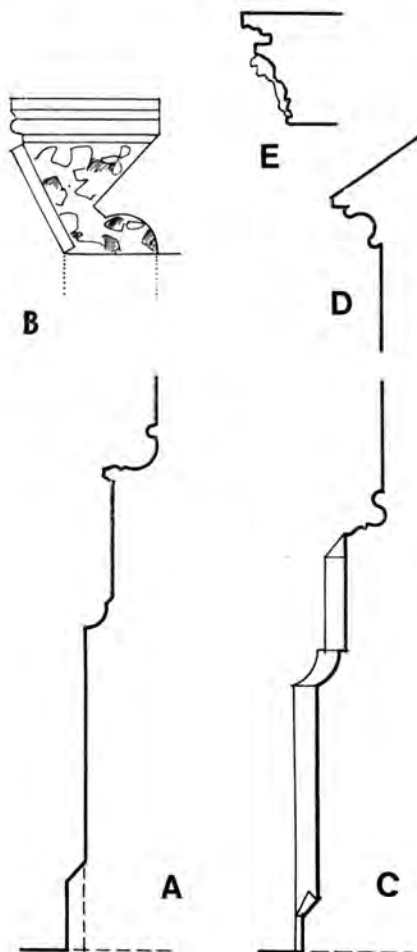
¹⁵ K. Weiss, o. c., str. 15.

¹⁶ K. Weiss, o. c., str. 7.

4 Presjeci stupa lađe: a) donji dio stupa; b) gornji dio stupa s ucltanim postamentom za kip sveca (sl. 7).

5 Detalji sa stupova u lađi: a) baza sjevernog niza stupova; b) kapitelpostament (sl. 8), koji je vjerojatno stajao na kojem od sjevernih stupova lađe; c) profilacija baze južnog stupa; d) profilacija vijenca na trećini visine stupa, koji pokriva promjenu profilacije stupa; e) kapitelpostament, koji je vjerojatno stajao na kojem od južnih stupova.

tež jednog takvog kapitela (sl. 12A). Kapitel južne lađe uz sam zvonik nosi grb biskupa Eberharda, kombiniran sa stiliziranim lišćem. Na kapitel me je jednom prilikom upozorio dr. Ivandija, na čemu mu se ovom prilikom zahvaljujem.

Uz zapadno pročelje situacija je nešto drukčija — tu polustupovi ne sežu do poda, već su postavljeni na konzole (sl. 12B),¹⁵ čemu je vjerojatno razlog galerija na konzolama, koja je spajala prve katove zvonika, a što se dobro vidi na uzdužnom presjeku Nordi-Bolléa.¹⁷ Za same kapitele tih polustupova Weiss kaže da su grubi i nedovršeni.¹⁸

Na fotografiji unutrašnjosti katedrale prije regotizacije (sl. 6.), vidi se da je prvi kapitel lađe — onaj na stupu zajedničkom lađi i svetištu — također gljivast kao i ostali kapiteli stupova lađe; čini se da na strani prema svetištu kapitela nije bilo, već je odgovarajući polustup tekao neprekinuto do peto rebara i penetrirao u svod. Bollé je na ovom stupu izveo novi kapitel s vegetabilnim motivima, koji nosi pete rebara i svoda lađe i svoda svetišta.

Još bi spomenuo oblik presjeka stupova svetišta: ono što je snimio Weiss¹⁹ ustvari je vrlo slično zamišljenom stupu složenom od polustupova lađe (sl. 13.), a manje onima u bočnim apsidama! Weiss samo spominje za taj

6 Unutrašnjost katedrale neposredno nakon potresa god. 1880. (Negativ u Muzeju grada Zagreba).

7 Kapitel u lapidariju Povijesnog muzeja Hrvatske, vjerojatno postament jednog od kipova svetaca na južnom nizu stupova lađe. (Foto: B. Balić)

8 Kapitel s grbom biskupa Eberharda u Lapidariju Povijesnog muzeja Hrvatske, vjerojatno postament jednog od kipova svetaca na sjevernom nizu stupova lađe (Foto: B. Balić)

stup da je to »jedan stup iz svetišta«, a po kapitelima uz taj stup se vidi da se radi o stupu u sredini svetišta. Kakva je bila profilacija stupa zajedničkog i svetištu i lađi za sad nije jasno, iako bi baš ona mogla pomoći u razrješavanju faza gradnje, kao što ćemo kasnije vidjeti.

Svodovi lađe katedrale jednostavni su križni svodovi s rebrima, izvedeni početkom XVI. st. za biskupa Luke Baratina i popravljeni poslije potresa 1880. god. Dvos-truka konkavna profilacija rebara svoda (sl. 14B) nije prvotno predviđena, već je to bila kruškolika profilacija (sl. 14A), što se može naslutiti po petama svodova, neposredno nad kapitelima; pete rebara mjestimično su

vrlo nečisto izvedene.²⁰ Polurebra uz vanjske zidove i zid iznad luka prema svetištu su 1/2 profilacije kruškolikih rebara (sl. 14A). Polurebra uz zidove zvonika u sve tri lađe konkavne su profilacije, no pitanje je koliko su Bolléova rekonstrukcija. Pete poprečnih lukova bočnih lađa, onih što dijele svodna polja, izvedene su kao kompliciranija profilacija; u nastavku su ta rebra profilirana kao i križna. To je očito Bolléova intervencija, jer na tom mjestu prolaze željezne zatege.²¹ Nekad su na tim mjestima, umjesto zatega, postojale zidane kamene razupore, koje su prenašale potiske svoda glavne lađe na kontrafore.²²

Arkade između glavne i pokrajnjih lađa izvedene su

¹⁶ K. Weiss, o. c., slika 4 na str. 16.

¹⁷ Sliku donosi I. Franić, o. c., slika na str. 215.

¹⁸ K. Weiss, o. c., str. 16—17.

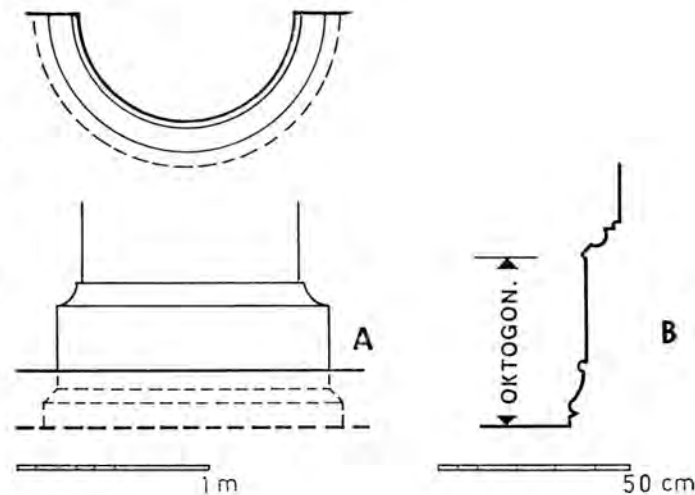
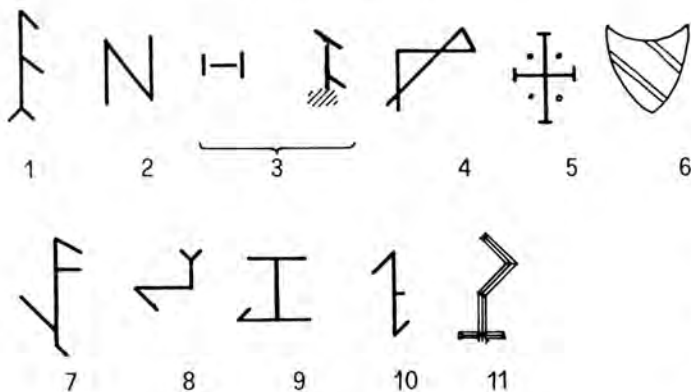
¹⁹ K. Weiss, o. c., slika 12 na str. 20.

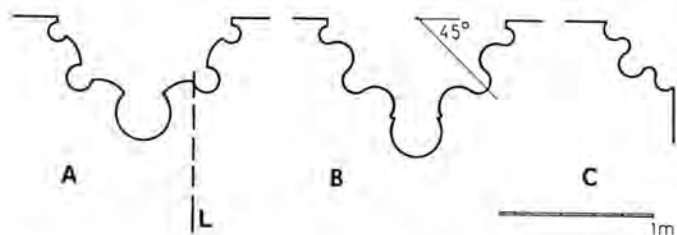
²⁰ H. Bollé, o. c., str. 4.

²¹ H. Bollé, o. c., str. 13.

10 Baze polustupova: a) sjeverna lađa — presjek (gore) i baza prema Weissu (dolje) — crtkano je prikazan donji dio baze, koji je vjerojatno prije regotizacije bio pokriven povišenim podom katedrale); b) profilacija polustupova južne lađe.

9 Klesarski znaci sa stupova lađe: 1—4 sa jugozapadnog stupa; 5—6 sa srednjeg južnog stupa; 7 sjeveroistočni stup; 8—11 sjeverozapadni stup.

11 Profilacije polustupova južne lađe: a) na spoju svetišta i lađe; b) tipična profilacija polustupova lađe; c) polustup u kutu uz južni zvonik.

dosta šiljato, danas s kruškolikom profilacijom između dviju užljebina, a tako je bilo i nekad, kako se vidi na staroj fotografiji (sl. 6.). Weiss donosi sasvim drukčiju profilaciju arkade (sl. 15).²¹ Prvi luk arkade, odmah do zvonika, danas je istog raspona kao i ostala tri u lađi, a po Weissovom snimku prvi je luk bio većeg raspona, jer je prvo svodno polje veće. Tu se vjerojatno radi o Bolléovoj intervenciji. Upozorio bih da Weiss prvim lukom arkade naziva slijepo lukove, tj. polurebra u svodnom polju između zvonika, no to ne stoji, jer funkcija tih lukova i lukova arkade nije ista: možda im je profilacija bila ista.²²

Weiss spominje da su rebra svodova lađe završavala zaglavnim kamenjem, skulpturalno obrađenim, neka kao rozete a neka s ljudskim maskama.²³ Danas su na tim mjestima zaglavni vijenci, profilirani kao rebra i bez ikakve skulpturalne obrade.²⁴

Prozori sjeverne i južne lađe razlikuju se profilaci-

jom i oblikovanjem kružišta. Sjeverni niz prozora profiliran je u donjem dijelu drukčije nego u gornjem dijelu prozora (sl. 16.).²⁵ Promjena profilacije dešava se približno na 1/3 visine prozora, a samo mjesto pokriveno je različitim skulpturama (sl. 17.), i na vanjskoj i na unutrašnjoj strani prozora. Skulpture su kvalitetne izvedbe: prema istraživanjima Anđele Horvat, radi se o djelima pripadnika parlerskog praškog kulturnog kruga.²⁶ Kružišta sjevernih prozora sva su ista i u gornjem dijelu imaju već kasnogotički negeometrijski motiv, koji podsjeća na »riblji mjehur« (sl. 17.); čini se da mu Bollé nije mijenjao oblik. Sva četiri prozora su jednake širine i dvodijelni su; prvi i zadnji prozor smješteni su ekscentrično s obzirom na svodno polje.

Južni prozori su bogatije profilirani, bogatijih kružišta i vjerojatno su mlađi od donjeg dijela sjevernih prozora. Prvi prozor uz zvonik je trodijelan i smješten ekscentrično, dok su svi ostali dvodijelni. Promatranjem klesanaca prozora može se uočiti da Bollé nije mijenjao profilaciju, međutim, usporedi li se Weissov crtež južne strane lađe²⁷ s današnjim stanjem, vidi se da je Bollé promijenio kružišta.²⁸ Kružišta su nekada, kao

²¹ H. Bollé, o. c., str. 9.

²² K. Weiss, o. c., slika 6 na str. 17.

²³ K. Weiss, o. c., str. 16.

²⁴ Weiss, o. c., str. 16.

²⁵ H. Bollé, o. c., str. 13.

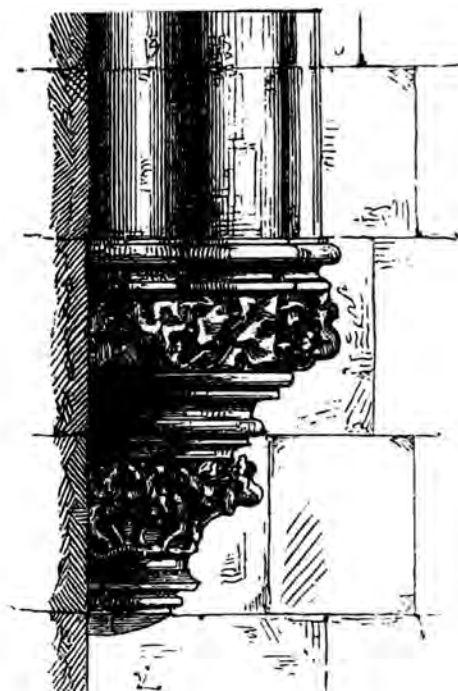
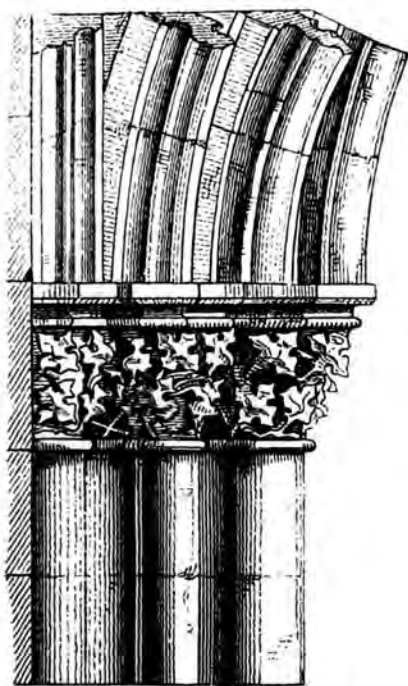
²⁷ Weissov crtež nije sasvim točan (K. Weiss, o. c., slika 8 na str. 18).

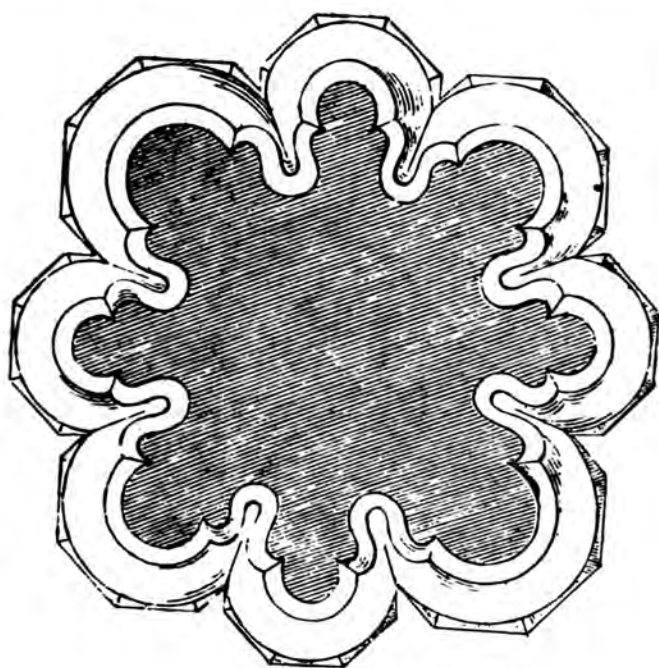
²⁸ A. Horvat, o. c.

²⁹ K. Weiss, o. c., tabla B.

³⁰ R. Horvat, *Prvostolna crkva zagrebačka*, str. 21.

12 a) Kapitel polustupa južne lađe; b) konzola polustupa uz zapadni zid glavne lađe (obje grafike iz knjige Weiss, *Der Dom zu Agram*).

13 Profilacija stupa u svetištu (Weiss).

i danas, bila različita, s motivima »ribljeg mjehura«.

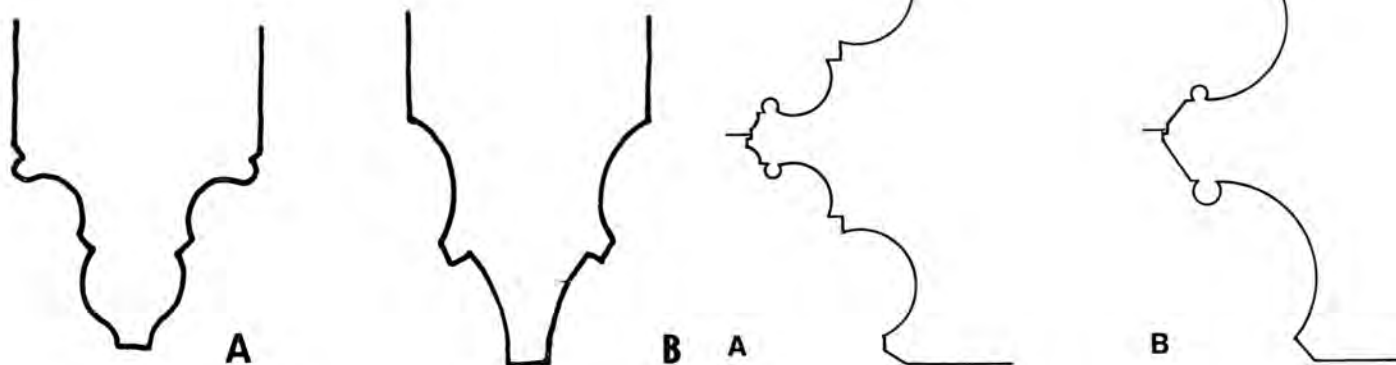
Danas su parapeti sjevernih i južnih prozora u unutrašnjosti povezani vijencem, koji je postavio Bollé; taj se vijenac ne vidi niti na Weissovu niti na Nordi-Plimptenovu uzdužnom presjeku.

Kako je nekada izgledao prostor između zvonika, tj. produžetak glavne lađe, danas nije jasno. Vjerojatno se prostor glavne lađe prostirao potpuno do zida zapadnog pročelja. God. 1835. biskup Alagović gradi neogotičko pjevalište na tom mjestu, položeno na četiri stupa, a Bollé ga je pri regotizaciji zamijenio novim, što ga nosi križni svod, raspona glavne lađe, i dodao vjetrobrani prostor uz ulaz. Približno na visini poda današnjeg pjevališta, pri demontaži Vinkovičeva portala, pronađen je zazidani mali prozor vrlo bogate profilaci-

15 Profilacija luka arkade (Weiss).

14 Skice profilacija rebara svoda lađe: a) u peti rebra; b) kasnije izvedena rebra.

16 Presjeci prozora sjeverne lađe: a) dolje; b) gore, iznad parlarskih maskerona.

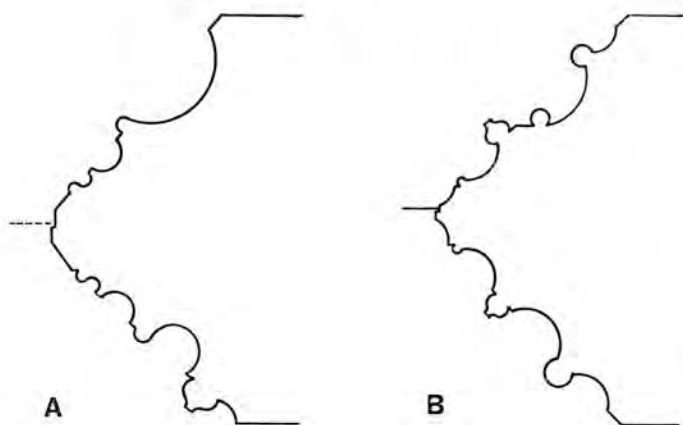

17 Jedan od maskerona na sjevernim prozorima lađe.

je³¹ (sl. 18A), ekscentričan s obzirom na os zapadnog pročelja. Taj prozor je, očito, nekad bio pristupačan s galerije, koja je povezivala I. katove zvonika.

Osim već navedenih grbova biskupa Eberharda, u lađi katedrale nalazi se i grb biskupa Ivana Albena (sl. 19C) na zidu južnog zvonika, u neposrednoj blizini Eberhardova grba na kapitelu južne lađe, postavljen čak nešto niže od toga kapitela. Faktura zida uz Albenov grb drukčija je od fakture zida nižeg dijela zvonika i zida uz kapitel s Eberhardovim grbom, te se granica između pojedinih faza vidi po formatu klesanaca. Najviši dio zida zvonika izveden je od vrlo malih klesanaca, dosta nepažljivo. Interesantno da se nigdje ne uočavaju tragovi dizanja »mačkom«, tj. rupice u sredini formata klesanca (o toj tehnološkoj pojedinosti bit će malo kasnije više govora). Još jedan Albenov grb nalazi se na zidu prema južnoj apsidi svetišta, za koje Szabo navodi³² da ga je tu postavio Bollé, no ne zna otkud; osim toga tu je i grb biskupa Osvalda Tuza, i još jedan nepoznatog vlasnika.

18 Presjeci prozora: a) mali prozor što ga je Bollé otkrio na zapadnom pročelju (prema skici H. Bolléa, koju donosi Franić); b) prozori južne lađe.

A

B

C

D

E

19 Neki grbovi sa zagrebačke katedrale: a) grb biskupa Stjepana III. Kanižaja; b) grb biskupa Stjepana III. Kanižaja, prema Bolléovoj kopiji na zapadnom pročelju katedrale; c) grb biskupa I. Albena; d) grb biskupa Osvalda Tuza; e) grb biskupa Eberharda (iz članka J. Brunšmida u Vj. HAD).

³¹ I. Franić, o. c., slika 3 na str. 379 Bolléova je skica: prema toj skici debljina zida zapadnog pročelja između zvonika je 127 cm.

³² Gj. Szabo, o. c., str. 66.

³³ Našla ga je Marinka Kamenarović iz Republičkog zavoda za zaštitu prirode prilikom raskopavanja za neke instalacije u parku Ribnjaku; gdje se taj ulomak danas nalazi, ne znam.

³⁴ O tome više u Zborniku zaštite spomenika kulture Hrvatske, 4, u tisku.

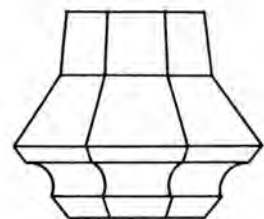
20 Kameni ulomak u depou Arheološkog muzeja u Zagrebu (Foto: I. Mirnik).

Unutrašnjost zvonika potpuno je prežbukana i kao da nema vidljivih tragova gotičkih faza gradnje.

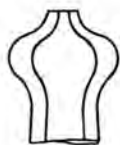
U depou Arheološkog muzeja u Zagrebu nalazi se jedna glava, vezana na profilaciju (sl. 20 i 21 A), možda karakteristika parlarske radionice (oči, lične kosti), za koju se pretpostavlja da potječe sa zagrebačke katedrale. Nije mi jasno gdje je mogla stajati.

Prije 15 godina u parku Ribnjaku nađen je kameni završetak jedne fijale ili nečeg sličnog (sl. 22B),³³ osmerokutnog tlocrta. Možda tome ulomku odgovara jedan drugi, iz Povijesnog muzeja Hrvatske (sl. 22A), takođe osmerokutan i sa zagrebačke katedrale. Njegovu moguću vezu prikazuje skica prema primjeru na Staromesnoj kuli na Karlovom mostu u Pragu, iz druge polovice XIV. st.

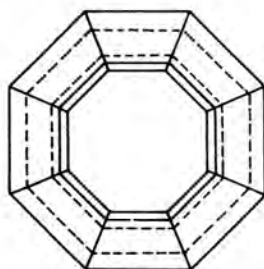
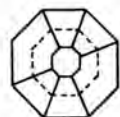
22 a) kameni ulomak s katedrale, danas u Povijesnom muzeju Hrvatske; b) ulomak iskopan god. 1966. u parku Ribnjaku kraj katedrale; c) mogući položaj prva dva ulomka na vrhu neke fijale ili zabata portala.

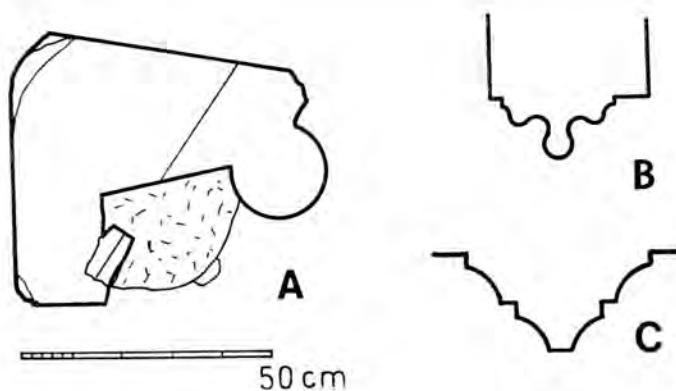
A

B

10 20 30 cm

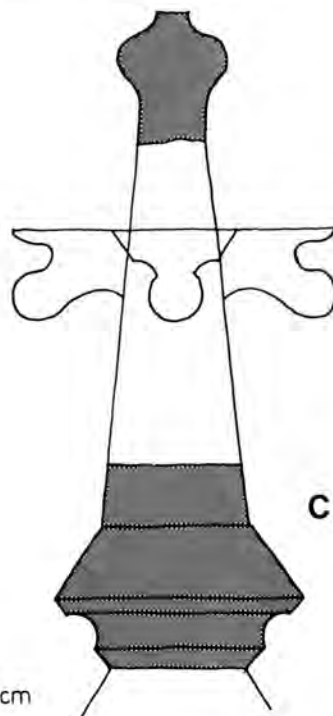

21 Profilacije: a) kamenog ulomka iz Arheološkog muzeja (sl. 20); b) kapitelića s jednog od velikih kontrafora južnog zvonika, danas u Povijesnom muzeju Hrvatske; c) ležena na zvonnicima.

Vanjština

Vanjsko lice sjevernog i južnog zida lađe zaslužuju pomniji opis, jer je tu ustvari ključ za odgonetavanje redoslijeda gradnje. Krpanja zidova, mijenjanje dotrajalog kamenja, elemenata prozora, sokla, vijenaca i sl. nisu ozbiljno ugrozili prvobitni izgled lica zida. Najbitnija promjena jest zamjena potkrovnog vijenca i drugih vijenaca i podizanje novih, neogotičkih fijala na kontraforima. I naravno, novi zvonici i krovište.

Razlici sjeverne i južne lađe u unutrašnjosti katedrale odgovara razlika sjevernog i južnog zida izvana:

C

23 Jedan klesarski znak na južnom zidu katedrale.

na svakoj strani su drukčiji kontrafori, drukčija je obrada zidova, grbovi, prozori. Zidovi sjeverne i južne lađe zidani su klesancima vrlo lijepe tamnosmeđe patine, koju i Weiss naglašava u svojem opisu katedrale. Na nižim dijelovima južnog zida katedrale, kao i na kontraforima, ponnijim gledanjem može se uočiti kojih dvadesetak vrsta klesarskih znakova, uparanih i uklesanih u površinu klesanca (sl. 23). Čini se kao da je na nekim dijelovima zida svaki kvadar bio obilježen znakom klesara, no dosta ih je izbljedio i nestalo djelovanjem atmosferilija. Sve u svemu, može se nabrojati oko 70 komada. Znakovi se mogu pratiti do parapeta prozora lađe, do 4–5 m visine; iznad parapeta nazire se pokoji znak, lijevo i desno od prozora, što je sa zemlje teško sa sigurnošću utvrditi, a tu je i zid jače stradao. Neki od tih znakova javljaju se i na sjevernoj strani južnog zvonika, u samom prostoru glavne lađe, danas ispod kora i na unutrašnjoj strani zida zapadnog pročelja, iza samog portala. Ima ih i na kontraforima sjeverne lađe, svega nekoliko, od 2 m visine naviše; na zidu ispod prozora sjeverne lađe nema znakova osim jednoga, koji se nigdje drugdje ne pojavljuje (sl. 24).

Donji dio zida sjeverne lađe zidan je klesancima različitih visina slojeva, od 15 do 50 cm, za razliku od gornjih dijelova sjeverne lađe i zida južne lađe, gdje su klesanci prilično izjednačeni.

24 Klesarski znaci na sjevernom zidu južnog zvonika (1–5) i s vanjske strane južnog zida lađe.

Na svakom klesancu gornje polovice zidova sjeverne i južne lađe uklesana je omanja rupa, $\varnothing$ 2–4 cm, i vjerojatno iste dubine: to je služilo za dizanje klesanca »mačkom« (sl. 25). »Mačak« je sprava koja se i danas upotrebljava za dizanje kamenih kvadara: donji dio te, škarama nalik naprave, utakne se u uklesane rupe i pri dizanju vlastita težina klesanca drži krakove »mačka« zatvorenim. Rupe na klesancima služe za sprečavanje isklizavanja iz zahvata »mačka«, i mora ih se uklesati na dvije nasuprotne plohe klesanca. Na klesancima katedrale danas se, naravno, ta druga rupa ne može vidjeti, jer je uzidana, no na dislociranim ugaonim klesancima branič-kule Garić-Grada, to se može vidjeti. Takav način tehnologije zidanja odgovara — kod nas — građevnoj grupi parlerskog kruga u vremenu oko 1400. god. i poslije.³⁴

Kontrafori uz zidove lađe katedrale nisu jednaki: na sjevernoj strani su plići i jednostavno oblikovani, za razliku od južnih. Na obje strane lađe kontrafori su po visini dijeljeni vijencima, sjeverni na 5, a južni na 6 etaža. Najniži je vijenac u visini parapeta prozora i teče neprekinuto, i po zidu i po sve tri strane kontrafora. Bollé je vijence renovirao i dopunio, a neke profilacije zamijenio bogatijim. Vrh kontrafora nekad je završavao na dva načina: koso i s lanternom, u oba slučaja s okapnicom. Bollé je sve to zamijenio neogotičkim fijalama.

Na sva četiri kontrafora sjeverne lađe, iznad drugog vijenca, nalaze se grbovi biskupa Eberharda — uspravljeni lav, okrenut desno, s okvirom od trokutića (sl. 19E). Svi grbovi su ukrašeni zastorastim vijencem i ružom na vrhu; interesantno da su svi grbovi postavljeni na različite visine — što može biti i oznaka granice nastavka radova. Na sjeverozapadnom kontraforu, uz zvonik, ispod drugog vijenca i grba biskupa Eber-

25 Prikaz srednjovjekovnoga gradilišta, s dizalicom i »mačkom« za dizanje klesanaca (gradnja Kule babilonske. Biblia Wenceslai Regis, Cod. 2760, fol 10, Beč, Nationalbibliothek).

26 Detalj sjevernog pročelja lađe.

harda, ugrađen je grb s raširenim ptičjim krilom — grb biskupa Stjepana III. Kanižaja³⁵ (sl. 19 A). Po Szabou, to je original.³⁶ Takav grb nalazi se i na južnoj strani, na velikom kontraforu južnoga zvonika, ukrašen kacigom i klobukom s dva pera; danas je na tom mjestu kopija, a original je u Lapidariju Povijesnog muzeja Hrvatske.

Sjeverni kontrafori podijeljeni su po visini na pet dijelova, četirima vijencima, ne računajući okapnicu na vrhu niti sokl dolje (sl. 26). Na mjestima drugog, trećeg i četvrtog vijenca, kontrafori su stupnjevani. Prema Weissovu crtežu zapadnoga pročelja,³⁷ gdje su ti kontrafori vidljivi u profilu, samo je najniži vijenac tekao kontinuirano, uz sve tri strane kontrafora. Ostala tri, uključivši i okapnicu na vrhu, protezali su se tek na jednoj strani sjevernih kontrafora. Današnja situacija nešto je drukčija, jer je Bollé i drugi vijenac protegnuo i na obje bočne strane kontrafora. Na sl. 27 dane su skice profila prvog, drugog i trećeg vijenca, dok je četvrti, kao i okapnicu, sa zemlje nemoguće točno uočiti, osim da je Bollé baš njih najviše mijenjao i dopunjavao.

Južni niz kontrafora jače je istaknut nego sjeverni niz, kontrafori su izrazito stupnjevani i plastično bogatije obrađeni (sl. 28). Najviša etaža kontrafora po-

strance je koso zasječena, gore završava kao slijepa fijala, no bez rakovica i ruže na vrhu.³⁸ Na svakoj strani kosog zasjeka izvedene su plitke ovalne niše, završene diskretnim sedlastim lukovima. Na istočnom kontraforu južne lađe niše na vrhu formirane su samo na gornjoj polovici zasjeka. Na dva zapadna kontrafora južne lađe, ispod trećeg vijenca, smješteni su grbovi biskupa Eberharda: okrunjeni lav, okrenut na desno, no bez okvira od trokutića. Grbovi biskupa Albenalaze se na gornjem dijelu kontrafora, koji je na spoju svetišta i lađe, te uz prvi prozor lađe (sl. 19C). Takav grb je i na južnoj strani južnog zvonika, na istoj visini kao i Albenov grb u unutrašnjosti lađe, na istočnoj strani zvonika.

³⁵ Grb je određen prema članku B. Zmajića, *Grbovi zagrebačkih biskupa*, Zbornik zagrebačke nadbiskupije, 1944. I, str. 475.

³⁶ Gj. Szabo, o. c., str. 66.

³⁷ K. Weiss, o. c., slika 19, na str. 25.

³⁸ Na Weissovu crtežu južnog pročelja nacrtane su rakovice, tj. crtež nije točan, što se može provjeriti na staroj fotografiji tog dijela katedrale (I. Franić, o. c., slika na str. 297).

Prilikom zaštitnih radova 1949—1953. god. na kapeli sv. Stjepana u nadbiskupskom dvoru, istraživani je teren između katedrale i dvora te uz samu katedralu. S obzirom da je naglasak istraživanja bio na Timotejevu svetištu, sonde su iskopane samo uz prvi i drugi kontrafor lađe, brojano od svetišta: temelji su stupnjevani, izvedeni od klesanaca i izvan svake sumnje potječu iz vremena gradnje toga dijela lađe.³⁹

Kontrafor na spoju lađe i svetišta sazidan je na temelju predtatarske katedrale. Niži dio tog kontrafora zidan je kad i svetište, a, s obzirom na veću visinu bočnih lađa, kasnije je povišen, kako se može pratiti po rupama za dizanje klesanca »mačkom« i po grbu biskupa Albena.

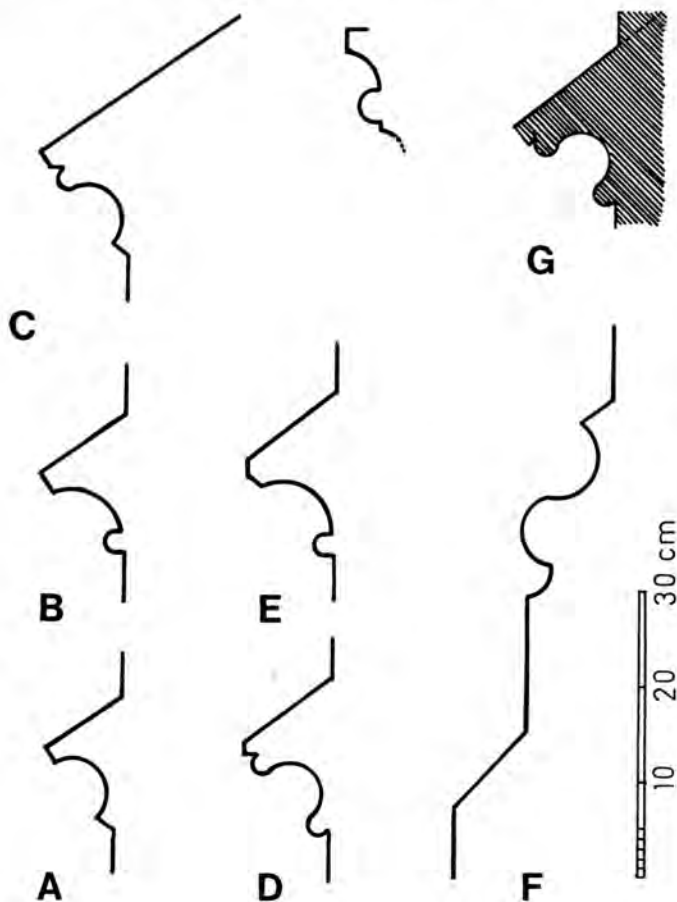
Nedavno, prilikom iskopa rova za uzemljenje gromobrana katedrale, ukazali su se temelji kontrafora sjeverne lađe, izvedeni od lomljenjaka, dosta nepravilno i jedva 5—10 cm ispod razine pločnika uz katedralu. Stope temelja su 20—35 cm širi od kontrafora i istupaju 80—90 cm prema sjeveru.

Zapadno pročelje i zvonici vremenom su dosta stradali, zahvaljujući istaknutom položaju, a Bollé je situaciju još više zamutio svojom regotizacijom. Na staroj fotografiji zapadnog pročelja (sl. 29) vidi se da su kle-

28 Južna strana lađe katedrale.

27 Profilacije vijenaca na kontraforima lađe: a), b) i c) prvi, drugi i treći vijenac kontrafora sjeverne lađe; d) i e) drugi i treći vijenac kontrafora južne lađe; f) sokl; g) potkrovnji vijenac prema Weissu; h) profilacija vijenca nad maskeronom na prozorima sjeverne lađe.

sanci zamijenjeni, točnije rečeno — pokrpani — lomljenjakom, što je razlog nestanka lezena i plastičnih ukrasa. To također znači da danas ne znamo točno kakvim su otvorima vanjski zidovi zvonika nekad bili perforirani. Npr., na sjevernoj strani sjevernog zvonika nekad je postojao omanji prozor sličan luneti, za koji se možemo zapitati nije li to nekad bio visoki gotički prozor, kasnije zazidan u donjem dijelu?! Opisivati danas taj dio katedrale ustvari znači utvrđivati što je sve promijenio Bollé, a što vrijeme prije njega.

Zvonici su približno kvadratnih tlocrta (sjeverni 10,70/10,60 m, južni 10,60/10,90 m),⁴⁰ različitih su debljina zidova (sjeverni 3,20—3,60 m, južni 3,00—3,30 m). Temelji zvonika duboki su 4,0 m.⁴¹ U zidove oba zvonika smještena su stubišta, do prvog kata ravna a dalje spiralna, odnosno tako je nekad bilo, jer je Bollé promijenio konstrukciju stubišta južnog zvonika. Bitna razlika među zvoncima, kako su oni prvobitno bili zamišljeni, jest da je južni zvonik imao dva kontrafora na jugozapadnom uglu, a sjeverni ne. To potvrđuje po-

³⁹ A. Deanović, *Zagrebačka katedrala u okvirima prvih iskopavanja*, Iz starog i novog Zagreba, 1963, III, str. 20.

⁴⁰ Prema Bolléovu tlocrtu katedrale, mj. 1 : 100, u Planoteći Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture.

⁴¹ R. Horvat, o. c., str. 29.

29 Zapadno pročelje katedrale prije potresa god. 1880.

djela zapadnog pročelja lezenama: na sjevernom dijelu podjela teče odmah od ugla, a na južnom od kontrafora. Prilikom neogotičke nadogradnje sjevernog zvonika, pojavile su se pukotine, pa je Bollé dodao novi par kontrafora i na sjeveru pa je slijeganje prekinuto.⁴²

Lezene na zvonnicima dosta su jednostavno profilirane (sl. 21C), prekinute vijencem slijepih trolisnih lukova s ljljanima i različitim grotesknim maskama (sl. 29). U depou Arheološkog muzeja u Zagrebu sačuvan je jedan od tih maskerona (sl. 30), oštećen vremenom.

Južni zvonik imao je na jugozapadnom uglu dva snažna kontrafora, postavljena pod kutom od 90°, po visini vijencima podijeljena na osam etaža. Kontrafori su u donjem dijelu bogatije ukrašeni (sl. 32). Gotičkom razdoblju pripadao je dio kontrafora do visine potkrovnog vijenca, tj. pet nižih etaža. Bollé je ove kontrafore potpuno rekonstruirao, a u gornjem dijelu nešto modificirao, naročito dodavanjem fijala. Ulomak s kapitelicićima, pohranjen u Lapidariju Povijesnog muzeja Hrvatske,⁴³ sudeći po profilaciji (sl. 33), potječe

s prizemnog dijela jednoga od tih kontrafora, pa se može konstatirati da je Bollé zadržao prvobitne oblike tih dijelova kontrafora.

Zid zapadnog pročelja, koji je povezivao oba zvonika, bio je znatno tanji od zidova zvonika — cca 130 cm, dakle kao i zidovi obaju postranih lađa; taj zid istupao je pred zvonike za debljinu lezena (sl. 28), što je također bilo profilirano kao lezene. Taj zid je najviše stradao i najviše je mijenjan: na staroj fotografiji, što je već spomenuto, vidi se da zid od klesanaca nestaje približno na polovici visine lađe. Donji dio pokriva Vinkovićev portal, koji je ipak sačuvao neke lukove originalnog gotičkog portala. Prilikom uklanjanja Vinkovićeva portala, nađeni su ostaci jednog manjeg, bogato profiliranog prozora (sl. 18A) i neki detalji prvobitnog por-

⁴² R. Horvat, o. c., str. 29.

⁴³ U katalogu Povijesnog muzeja Hrvatske, što ga je napisao M. Valentić (*Kameni spomenici Hrvatske*) prikazan je na str. II i krivo određen u XIII. st.

30 Maskeron s pročelja katedrale, danas u depou Arheološkog muzeja u Zagrebu.

tala. Portal je bio smješten ekscentrično prema glavnoj osi lađe, što je vjerojatno posljedica podizanja kontrafora samo na jednoj strani zapadnoga pročelja — a to, ujedno, stavlja njegov nastanak u isto vrijeme kad i južni zvonik i južnu lađu, tj. u drugu fazu gradnje.

Portalom biskupa Vinkovića, tj. zapadnim ulazom u katedralu uspješno se bavio A. Ivandija i ovdje se koristim njegovim rezultatima.⁴⁴ Stariji gotički portal, koji je tu stajao, vjerojatno je tijekom vremena stradao kao i samo zapadno pročelje. Biskup Vinković dao je načiniti novi portal sredinom XVII. st., prema portalu samostanske crkve u Jáku, u Madžarskoj. Taj novi portal nije sav nov niti je potpuna kopija onoga u Jáku, jer su uklopljeni dijelovi nadvoja staroga gotičkog portala; prema Ivandiji to je unutrašnji dio luka,

⁴⁴ A. Ivandija, *Vinkovićev portal zagrebačke stolne crkve*, Zbornik zagrebačke nadbiskupije, 1944.

31 Maskeron s pročelja katedrale, danas u Dijecezanskom muzeju u Zagrebu.

koji odgovara prvim stupićima uz špalete portala. Iako je Vinkovićev portal nastao ugradnjom na jedan romanički portal, mnogo detalja izvedeno je s baroknim osobinama, što je kvaliteta koju ne treba zanemariti. Skulpture, rađene u dva navrata, nejednolike su kvalitete, ali odraz onda suvremenog stila, baroka. Taj je portal dio demontiran i sačuvan da bi se, eventualno, jednoga dana negdje ponovo sazio, ali to se nije desilo — on negdje još uvijek čeka da se to ostvari.

Povijesna zbivanja

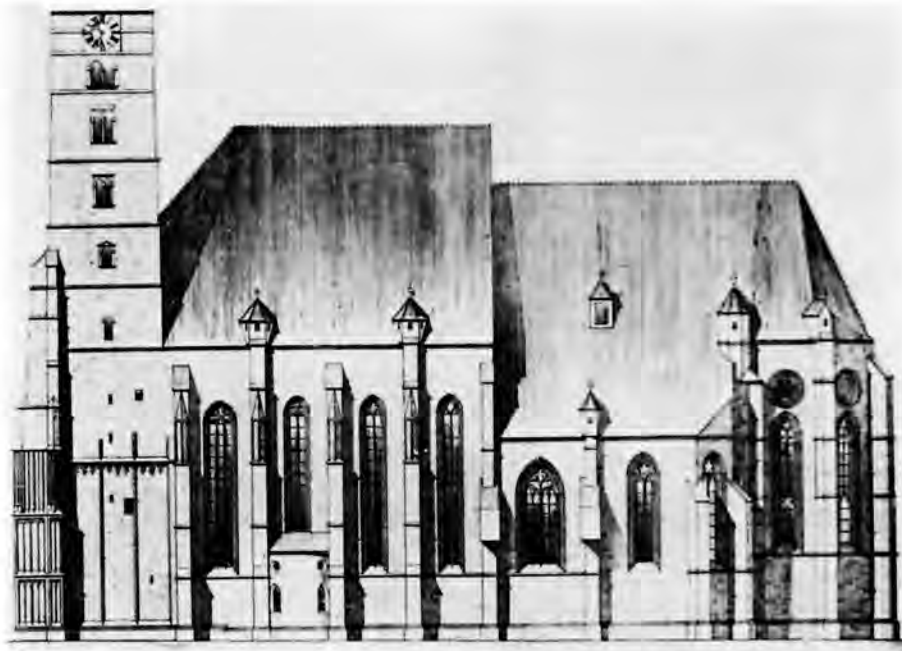
Povijesna zbivanja oko katedrale često su opisivana (Kukuljević, Tkalčić, Franić, R. Horvat, Karaman), pa ih ne bih htio ponavljati, osim onih ključnih, koja objašnjavaju tok gradnje gotičkoga dijela lađe.

Svetište katedrale sazio je biskup *Timotej* (1263—1282) valjda u jednom dahu. Nastavak gradnje lađe, sudeći po stilskim osobinama nižeg dijela sjeverne lađe te po navodu arciđakona goričkog, mogao je uslijediti početkom XIV. st. Biskup *Augustin Kažotić* (1303—1322) mnogo je učinio na sređivanju svoje biskupije, pa je priskrbio i neke nove posjede.⁴⁵ Bio je to sposoban i za ono vrijeme obrazovan čovjek, evropskog formata, što nova istraživanja sve više potvrđuju. Siromaštvo biskupa Kažotića često se naglašava s krive strane: on kao dominikanac, dakle pripadnik jednog »prosjačkog« reda ne želi za sebe osobno nikakva materijalna dobra, no činio je sve da svojoj biskupiji osigura normalno funkcioniranje. On i u svojim filozofskim razmatranjima ne negira potrebu materijalnih sredstava općenito, što je očigledno i po tome što je Kažotić kupio neke nove posjede zagrebačkoj biskupiji. Otimacine crkvenih dobara i uskraćivanje plaćanja desetine dešavale su se tada posvuda po Hrvatskoj, a ne samo blaženom A. Kažotiću. Ugarsko-hrvatski biskupi su se na kraju i sastali da to riješe, jer ih kralj Karlo Robert nije zaštićivao. God. 1319. biskup Kažotić je otišao u Avignon požaliti se papi na situaciju, pa se više nije vratio, jer je navukao na sebe kraljevu mržnju. Neko je vrijeme boravio u Avignonu, sve do 1322. god., upravljajući zagrebačkom biskupijom odande, da bi zatim prešao u biskupiju u Noceri, u Italiji. Umro je nakon godine dana, poznat i priznat sa svetog života; proglašen je za blaženika, a ovih dana želi ga se proglasiti i svecem.

*Ladislav de Kobil*⁴⁶ (1326—1343) bio je čovjek silovite naravi, te je već došao u Zagreb kao izopćen iz crkve (!), a papa je to nastojao izgladiti. Veći dio vre-

⁴⁵ Za utvrđivanje činjenica o životu bl. A. Kažotića koristio sam se člankom D. Nežića, *Blaženi A. Kažotić*, Zbornik zagrebačke nadbiskupije, 1944, zatim knjigom P. Grgeca, *Blaženi A. Kažotić*, Zagreb 1963, te člankom I. Tomljenovića, *Sv. Pismo i teologija A. Kažotića*, Vjesnik za širenje štovanja i kanonizaciju bl. A. Kažotića, Zagreb, 1978, IV/1.

⁴⁶ Podatke o ovom i ostalim zagrebačkim biskupima crpio sam uglavnom iz članka J. Butorca, *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zbornik zagrebačke nadbiskupije, 1944, I, str. 17—43.

32 Južno pročelje katedrale prije potresa god. 1880. (Schmidt, negativ u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture).

mena proveo je u borbi s crkvenim podložnicima svih društvenih slojeva zbog neplaćanja crkvene desetine⁴⁷ i otuđivanja biskupskih dobara. U njegovo doba —1334. god. — arciđakon gorički napisao je Statute zagrebačkog kaptola, no sačuvani primjerak potječe iz 1352. god. Za nas je važna konstatacija u uvodu Statuta⁴⁸ da se gradnja lađe katedrale nastavlja. Analizom teksta navedenog dijela uvoda može se shvatiti da se nastavilo s gradnjom katedrale, te da je taj početak u vrijeme pisanja Statuta već prošao. Ni po čemu se ne može shvatiti je li to bilo napisano već 1334. god. ili 20 godina kasnije. Ako je to bilo napisano već u prvoj redakciji, ništa ne priječi zaključiti da se to desilo za biskupa Kažotića, koji je arciđakona Ivana i bio podigao na čast arciđakona goričkog.⁴⁹

Jacobus II. de Placentia (1343—1348) značajan je po tome što je od pape ishodio oprost za one koji posjete katedralu i pomognu njezinu dalju gradnju.

Slijedeći biskup — *Dionysius de Lazk* (1349—1350) bio je biskup svega mjesec dana. Njegov nasljednik *Nicolaus I.* (1350—1356. god.) vjerojatno nije mogao utjecati na gradnju lađe katedrale, jer je kao vicekancelar ostao na kraljevu dvoru. Za vrijeme njegovog biskupovanja arciđakon gorički izvršio je reviziju Statuta zagrebačkog kaptola.

Stjepan III. Kanižaj biskupovao je dulje vremena

(1356—1375), njegov grb (rašireno krilo, klobuk, sl. 19 A i B) nalazimo na nekoliko mjesta na fasadi lađe. Bio je u dobrim odnosima s ugarsko-hrvatskim kraljem Ljudevitom I. i valjda otuda anžuvinski grb, kombiniran s grbovima biskupa Kanižaja, na zapadnom pročelju katedrale. Biskup Kanižaj je prvi biskup koji je vršio službu hrvatskog, odnosno slavonskog bana. God. 1366. on je oklevetan od svojih protivnika, zatvoren, zatim je bio prisiljen otići iz Zagreba u progonstvo, da bi na kraju bio rehabilitiran. Umro je (približno) 1375. god.

Tijekom zadnje četvrtine XIV. st. izmijenilo se nekoliko biskupa, nevažnih po sudbinu katedrale, osim što je tih godina katedrala stradala pri napadu građana susjednog Gradeca. Ne bih ulazio u razloge neprijateljstva, koji su često nevažni, pa niti tko je prvi dao povoda tim neprijateljstvima. God 1382. stradala je katedrala, »izvedena gotovo do vrha«.⁵⁰ Nešto kasnije, 17. XII. 1396. god. katedrala je opet mogla stradati, jer su neprijateljski raspoloženi građani Gradeca na nju opalili bombe, uz različita druga nedjela.⁵¹ Obnavljajući zapadno pročelje katedrale, Bollé je uočio da su tu klesanci jako oštećeni požarom, što je i bio glavni razlog potpune obnove tog dijela pročelja.⁵² Vjerojatno je taj požar nastao paljenjem drvenih skela potrebnih za gradnju, jer ništa drugo tada nije niti moglo gorjeti.

⁴⁷ I. K. Tkalčić, *Otpor i buna radi desetine u biskupiji zagrebačkoj u XIV. vijeku*, Rad J. A., XLIX.

⁴⁸ I. K. Tkalčić, *Mon. episc. Zagr.* II, str. 1

⁴⁹ Za prijevod i tumačenje uvodnog dijela Statuta ovom se prilikom zahvaljujem M. Kruheku, kustosu Povijesnog muzeja Hrvatske.

⁵⁰ Prema Farlattiju (podatak preuzet od I. Franića i Lj. Karamana).

⁵¹ I. K. Tkalčić, *Povj. spom. grada Zagreba*, I, dok. 397, str. 380—381.

⁵² Taj požar je vjerojatno nastao paljenjem drvenih skela, potrebnih za gradnju.

Na prijelazu XIV. u XV. st. na biskupsku stolicu sjeo je *Eberhard* (1397—1406. i 1410—1419), »supremus cancellarius aullae regiae«, najjači čovjek onodobne Hrvatske. Velika množina njegovih grbova na kontraforima, pročelju i na stupovima lađe rječito govore o zamahu gradnje, koja je uz to bila i kvalitetna. On je na gradilište doveo majstore iz Parlerova praškog kulturnog kruga,³³ što je normalno s obzirom na njegove veze s kraljem Sigismundom, kojem također rade majstori iz iste radionice.³⁴ Biskup *Eberhard* stolovao je u Zagrebu u dva navrata, s razmakom od četiri godine, navodno iz državničkih razloga.

Ivan IV. de Alben (1421—1433) dovršio je, sudeći po grbovima, zidove lađe i južnog zvonika, te, možda, i zabatni zid nad lukom prema južnoj apsidi svetišta. Zbog bavljenja državnim poslovima, zamjenjivali su ga razni pomoćni biskupi.

Poslije Ivana IV. Albena, u vremenu između 1433. i 1440. god. biskup nije imenovan, već je biskupijom upravljao ban *Matko Talovac*. Zatim slijedi nekoliko biskupa, nevažnih za dalji nastavak gradnje katedrale, sve do 1466. god., kad dolazi *Osvald Thus de Szentlaszlo* (1466—1499). Taj je biskup boravio u Zagrebu 33 godine, dakle vrlo dugo, što je jedan od preduvjeta za napredovanje gradnje katedrale. Za njegova biskupovanja izgrađen je novi mrežasti svod u svetištu, podignut monumentalni glavni oltar i svetohranište u svetištu, biskupske empore, izvedene arkade između stupova lađe.

³³ A. Horvat, o. c., (separat), str. 19—20

³⁴ L. Gerevich, *Prager Einflüsse auf der Bildhauerkunst der Ofner Burg*, Acta Hist. Artium, 1954, dio II, sv. 1—2, str. 51—52

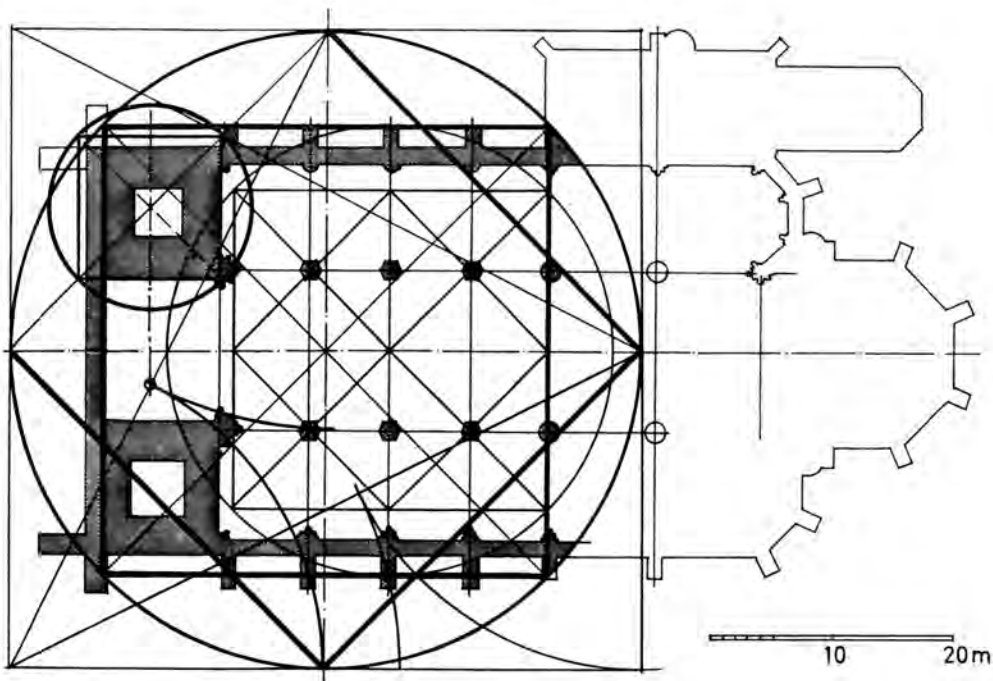
33 Kapitelić s kontrafora južnog zvonika, danas u Povijesnom muzeju Hrvatske (profilacija na sl. 21.b).

God. 1491. ugovoreno je s tesarom *Blažom* iz Vrbovca da pokrije svetište i apside, a slijedeće godine i lađu. Za prvi posao dobio je 45 forinti, 2 slanine i 40 kabala mošta, a za drugi 90 forinti, 100 kabala mošta, 2 slanine i 10 užirenih svinja. Slanine su tesari vjerojatno trebali za — podmazivanje pila pri piljenju drvene građe! Nekako u to vrijeme *Ivaniš Korvin* poklanja zagrebačkom kaptolu daske za pokrivanje katedrale.³⁵

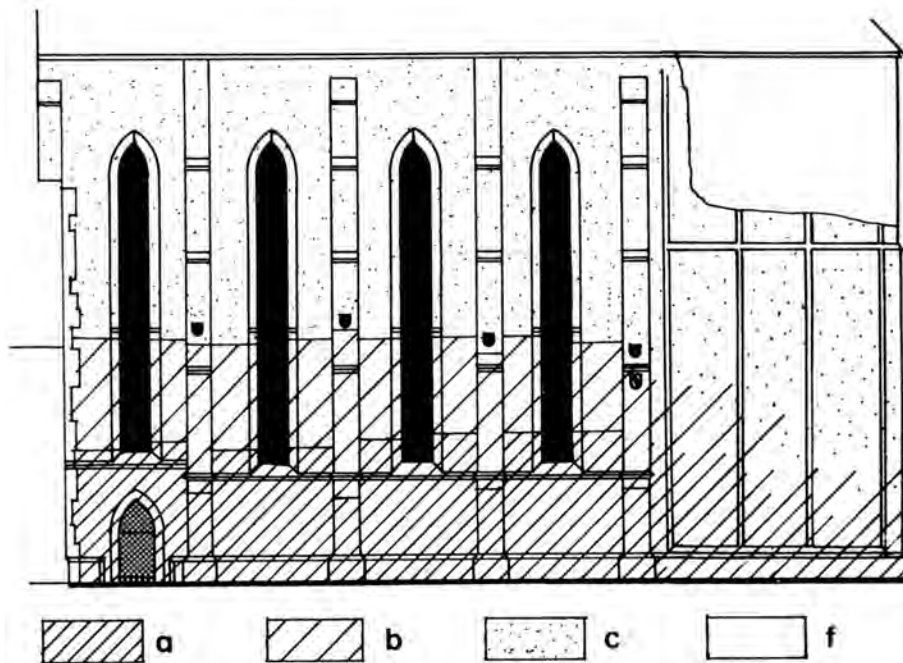
Tkalčić smatra da je biskup *Tuz* počeo nadsvođivati

³⁵ I. Franić, o. c., str. 275; I. K. Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka*, str. 16

34 Tlocrt katedrale s ucrtanim kompozicijskim kosturom lađe i zvonika.

35 Prikaz građevnih faza sjevernog pročelja lađe katedrale: a) početak XIV. st.; b) druga polovina XIV. st.; c) početak XV. st. (starija faza).

lađu: on je 1499. god. tražio pomoć kaptola pri dovoženju materijala za gradnju svoda, ali ga je u njegovim namjerama smrt preduhitrila.⁵⁶ On oporučno ostavlja 10.000 forinti za nastavak svođenja lađe katedrale i još 7.000 za podizanje dvaju zvonika.

Za biskupa *Luke Baratina* (1500—1510) lađa katedrale konačno je presvođena⁵⁷ jednostavnim križnim svodovima, čime je stavljena točka na gradnju lađe. Od zvonika, za koje je biskup *Osvald Thusz* ostavio oporučno 7.000 forinti, sagrađen je jedan u XVII st. i to južni, već u oblicima renesanse.

Biskupi nakon *Luke Baratina* prihvatili su se izgradnje utvrda oko katedrale, koje su korisno poslužile već 1529. god., u borbi pristaša kralja *Ferdinanda* i *Zapolje*. Tom prilikom jako je stradalo zapadno pročelje i krovnište lađe.⁵⁸ Popravku se, međutim, prišlo tek krajem stoljeća, jer su stalne borbe s *Turcima* iscrpljivale materijalne mogućnosti zagrebačkih biskupa, kao i cijele onodobne Hrvatske, svedene na »reliquiae reliquiarum«. To znači da je krovnište procurijevalo gotovo jedno stoljeće, a kišnica zalijevala svodove, što je, uz požare i potrese, dovelo katedralu u jedno stanje i konačno, do regotizacije.

U starijoj literaturi provlači se mišljenje da je tlocrt svetišta zagrebačke katedrale sličan crkvi *Saint-Urbain* u *Troyesu* u *Francuskoj*, jer je biskup *Timotej* bio kapelan pape *Urbana IV*, graditelja te crkve.⁵⁹ *Z. Kolacio* i *A. Deanović* imaju o tome nešto drukčije mišljenje, tj. da veza između ta dva objekta nije vjerojatna.⁶⁰ Istina je da postoji sličnost tlocrta svetišta navedenih objekata, međutim po svim dijelovima Evrope nalazimo objekte takva tipa tlocrta, od XIII. st. pa dalje. Bilo ih je u *Češkoj* (*Kourim*), *Njemačkoj* (*Marburg*), *Francuskoj* (*Dijon*, katedrala st. *Benigne*, crkva *Notre-Da-*

me, te naravno ona u *Troyesu*), *Austriji* (*Pyhra*, *Friesach*, *Beč*). Tlocrt katedrale *Saint-Benigne* u *Dijonu* gotovo je identičan zagrebačkoj katedrali, odnosno još sličniji nego onaj *Saint-Urbaina*. Započeta je nešto kasnije — 1281. god. — i građena cca 40 godina, bitno drukčije elevacije, bazilikalnog prostora s transeptom.⁶¹ Sličnost sa crkvom sv. *Stjepana* u *Beču* otpada, jer je gradnja tog objekta započeta gotovo 30 godina kasnije. *Buchowiecki* smatra da je završetak gotičkih svetišta s tri poligonalne apside preuzet od romanike:⁶² u zagrebačkom slučaju to se može direktno shvatiti, jer je *Timotejevo* svetište građeno na temeljima starije crkve.⁶³ Što je s lađom te starije, tzv. »predtatarske« katedrale, nije jasno. Prilikom istraživanja 1953. god. iskopana je

⁵⁶ I. K. Tkalčić, *Povj. spom. grada Zagreba*, II, str. CXLVIII

⁵⁷ I. K. Tkalčić, *Prv. crkva zagrebačka*, str. 18—19

⁵⁸ I. K. Tkalčić, o. c., str. 28

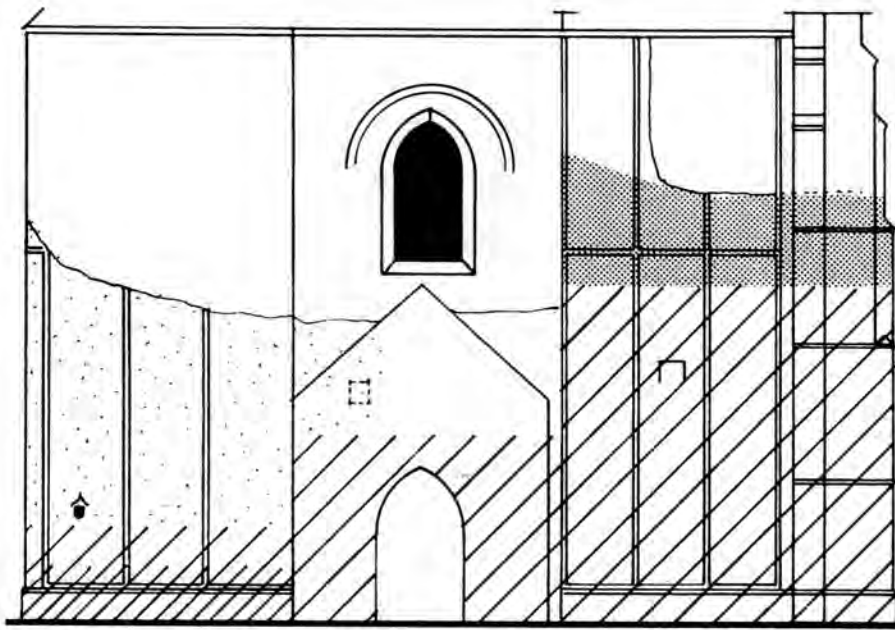
⁵⁹ Gj. Szabo, *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale*, *Narodna starina*, 1929, VIII, str. 65—70; Lj. Karman, *Bilješke o staroj katedrali*, *Bulletin J. A.*, 1963, 1—2, str. 14—17

⁶⁰ *Z. Kolacio*, *O planovima i počecima izgradnje zagrebačke katedrale*, *Arhitektura*, 1975, 154, str. 24—28; *A. Deanović*, *Zagrebačka katedrala — prošlost u sadašnjosti*, *Kaj*, 1979, II (Umjetničke znamenitosti Zagreba, III), str. 20—21

⁶¹ Sličnost sa sv. *Stjepanom* u *Beču* otpada, jer je gradnja tog objekta započeta gotovo 30 godina kasnije.

⁶² *Buchowiecki*, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, 1952, str. 31.

⁶³ *A. Deanović*, *Zagrebačka katedrala u okvirima prvih iskopavanja*, *Iz starog i novog Zagreba*, III, 1963, str. 17—20.

36 Prikaz građevnih faza zapadnog pročelja katedrale: a) početak XIV. st.; b) druga polovina XIV. st.; c) početak XV. st. (starija faza); d) dio razrušen poč. XVI. st. za napada J. Thurna na Kaptol.

sonda i uz dva južna kontrafora lađe⁶⁴ te je utvrđeno da su temelji istih karakteristika kao i sam kontrafor, tj. novi, za razliku od temelja kontrafora južne apsida svetišta. Starija lađa mogla je biti uža — samo jednobrodna, možda nije niti postojala, a možda temelji nisu mogli biti iskorišteni kao u slučaju svetišta, jer nisu bili zadovoljavajućih dimenzija.

Svetište katedrale prijelazni je slučaj između bazilikalne i dvoranske koncepcije prostora, što Buchowiecki naziva »bazilikalnom dvoranom«.⁶⁵ Takva konstrukcija ne osigurava bazilikalno osvjetljenje glavnoj lađi, jer uz zid nad arkadom, gdje bi se trebali nalaziti prozori, prislonjeno je krovšte bočnih apsida. Omjer visina i širina apsida je 2 : 3 : 2.⁶⁶ Takvi objekti — »bazilikalne dvorane« — građeni su npr. u Austriji, ali su kasnije pregrađivani u dvoranske crkve, zatim u Francuskoj, u Champagni, Burgundiji, Poitieru.

Proučavajući bivšu dominikansku, današnju župnu crkvu sv. Marije Magdalene u Čazmi, došao sam do zaključka da je vjerojatno proširena nakon odlaska Tata, dodavanjem bočnih lađa između zvonika i transepta na način »bazilikalne dvorane«, te da možda ovdje treba tražiti porijeklo odluke o vrsti prostora svetišta zagrebačke katedrale.⁶⁷ Ono kao starije anticipira oblikovanje svetišta katedrale sv. Stjepana u Beču kao prijelazni slučaj između bazilikalnog i dvoranskog oblikovanja prostora. To je posebno naglašeno omjerom 2 : 3 : 2, koje se javlja u širini i visini, što je osobina koju ima i kasniji sv. Stjepan u Beču, iako drukčijih

omjera, kao slijed istih širina i visina apsida. Konačno, i oko tlocrta svetišta sv. Stjepana u Beču može se opisati kvadrat kao i na svetištu i lađi zagrebačke katedrale (sl. 34). Naravno da to ne isključuje utjecaje iz same Austrije XIII. st., npr. s gradilišta poznatog dvoranskog svetišta cistercijske crkve u Heiligenkreuzu.

Nastavljač gradnje zagrebačke katedrale bio je stavljen pred dilemu: ili izvesti glavnu lađu višu, da bi se dobio pravi bazilikalni prostor ili povisiti bočne lađe tj. formirati dvoranski prostor radi odgovarajućih temelja, debljina zidova, kontrafora i proporcija prostora. Da su prihvaćene postojeće visine sve tri apsida svetišta, dobila bi se tamna glavna lađa. Odluka o vrsti prostora lađe pala je, dakle, odmah, početkom XIV. st., vjerojatno u doba biskupa Kažotića, što stavlja lađu zagrebačke katedrale u starije dvoranske crkve.

Dvoranski sakralni prostori, toliko tipični za kasnu gotiku, građeni su i ranije, čak i u romanici, što ne treba čuditi, jer je to mogućnost koju pruža svod kao građevna konstrukcija. Takve su npr. kripte crkava iz XII. i XIII. st., kapitularne dvorane i refektoriji samostana, pa različiti profani prostori. Neki dijelovi Evrope uvijek su imali više sklonosti prema dvoranskom oblikovanju sakralnih prostora, naročito srednja i sjeverna Evropa. Dvobrodna dvoranska dominikanska crkva u Toulousi na jugu Francuske, građena tijekom XIII. st., bitno je utjecala na dalji razvoj crkava-dvorana u srednjoj Evropi.

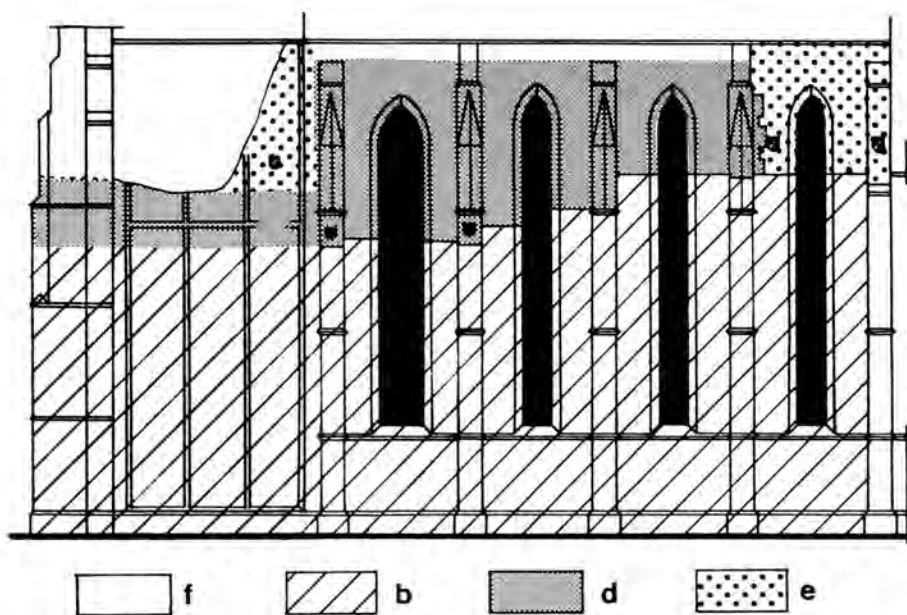
U susjednoj Austriji javljaju se tijekom XIII. i početkom XIV. st. dvoranska svetišta cistercijskih crkava, i to kao posljedica proširenja svetišta s visinom koju su diktirali postojeći transepti. Slijedeći poticaj gradnji

⁶⁴ A. Deanović, o. c., str. 20.

⁶⁵ Buchowiecki, o. c., str. 60.

⁶⁶ Presjek svetišta donosi Weiss, o. c., slika na str. 19.

⁶⁷ Z. Horvat, *Dominikanski samostan u Čazmi*, Vijesti MK, 1980, 1.

37 Prikaz građevnih faza južnog pročelja lađe katedrale: b) druga pol. XIV. st.; d) poč. XIV. st. (mlađi dio faze); e) XV. st. (biskup Alben); f) dio razrušen poč. XVI. st. za napada J. Thurna na Kaptol.

dvoranskih crkava dali su propovjednički redovi, kojima je odgovarao dvoranski tip crkava, uz primjenu jednostavnih cistercijskih detalja, a rezultat je potpuno novi tip arhitekture, gledano u evropskim mjerilima. Za tu arhitekturu karakteristični su oktogonali ili kružni stupovi malog presjeka, jer ne nose ništa osim težine svoda, što opet daje lakoću svodu, eleganciju prostora i — pojeftinjuje izvedbu. Na prelazu stoljeća nastaju propovjedničke crkve u Retzu, Tulnu, Steinu itd., a tu treba ubrojiti i bogatije obrađeno svetište katedrale sv. Stjepana u Beču. Buchowiecki nalazi na većini tih objekata direktne francuske utjecaje.⁶⁶ Budući da još nije bio formiran njihov tip arhitekture, dominikanci u svojim počecima koriste cistercijske oblike i iskustvo, iako je uključivanje cistercita u propovjedničku arhitekturu srednje Evrope moglo imati i jedan sasvim prozaičan razlog: u srednjoj Evropi toga doba vjerojatno su na raspolaganju majstori-klesari, potekli sa cistercijskih gradilišta, s određenim znanjem i radnim navikama, pa npr. na svetištu dominikanske crkve u Retzu nalazimo detalje arhitekture identične onima u dvoranskom svetištu cistercijske crkve u Heiligenkreuzu. Zanimljivo je da su propovjedničke crkve mnogo jednostavnije i dostojanstvenije od cistercijskih crkava onog vremena. Nove ideje propovjedničkih crkava koriste cistercijsku tradiciju i njihove oblike na nov način: tako je bilo i kod nas, na nekadašnjoj do-

minikanskoj crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi, koju je osnovao biskup Stjepan II. oko 1230. god.⁶⁹ Ta je crkva mješavina potpuno ogoljene romanike i razvijenih cistercijskih detalja na nov način, kao doprinos stvaranju propovjedničkog tipa sakralne arhitekture. Slično se može vidjeti na arhitekturi Požeške kotline oko 1300. god., u neočekivanim skokovima kvalitete klesanih detalja i oblika prostora,⁷⁰ te na crkvi franjevačkog samostana u Našicama.⁷¹

U Češkoj se pojavljuju dvoranske crkve već u romanici XIII. st., da bi oko 1300. god. u Sedlecu kraj Kutne Hore cisterciti preuzeli takav tip prostora na tlocrtnom obliku sjevernofrancuskih katedrala.⁷² Početkom XIV. st. češka arhitektura potpuno je pod utjecajem propovjedničke i cistercijske arhitekture.

U susjednoj Mađarskoj krajem XIII. i početkom XIV. st. vlada zatišje u građenju, pa se može pretpostaviti da utjecaji na gradnju zagrebačke katedrale početkom XIV. st. nisu mogli doći odande.⁷³

Na zidovima lađe zagrebačke katedrale razlikuju se tri izrazite faze gradnje, bitne za njenu koncepciju, te još tri koje dovršavaju započeto.

⁶⁶ Z. Horvat—I. Mirnik, *Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini*, Zbornik Požega 1227—1977, str. 156.

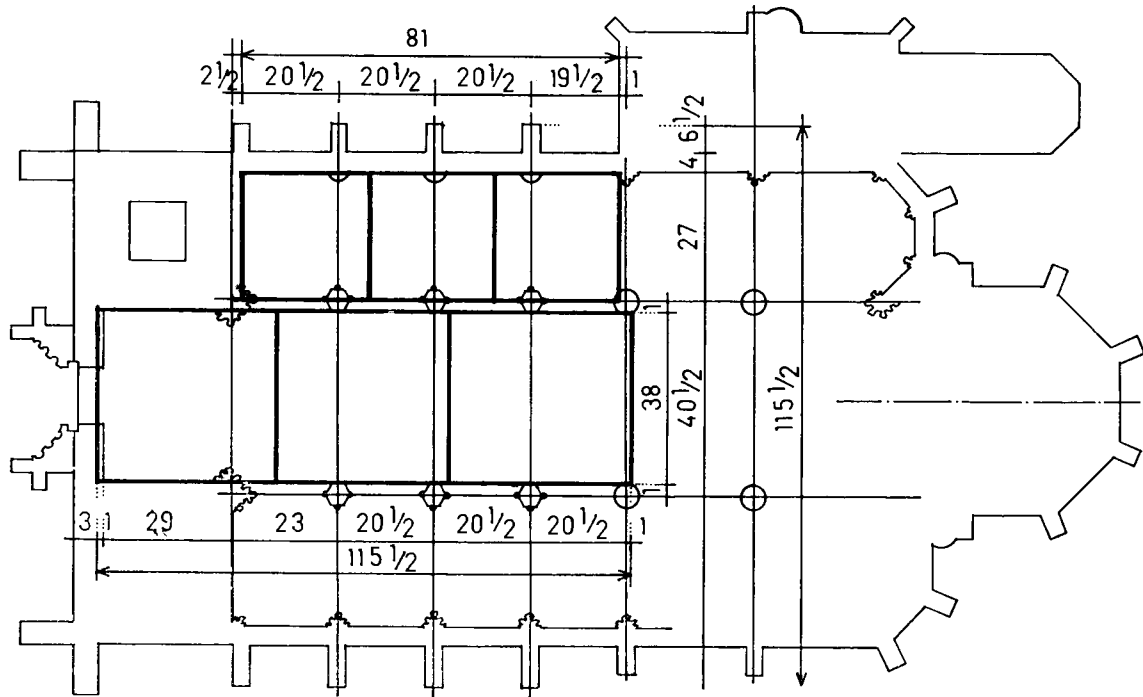
⁶⁹ Z. Horvat, *Našice — Bedemgrad*, *Vijesti MK*, 1977, 4, str. 14—15.

⁷⁰ *České umění gotické 1350—1420*, Prag 1970, poglavlje *Architektura* napisao V. Kotrba, str. 56—57.

⁷¹ L. Gerevich, *Die Rolle Budas in gotische Baukunst Ungarns und die Europäische Stilströmungen*, Budapest Régiségei, 1956, XVII, str. 65—66.

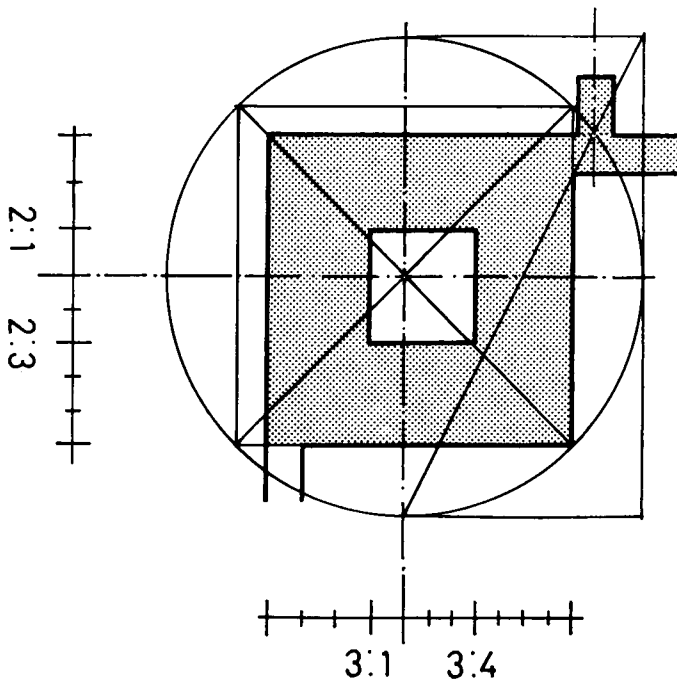
⁶⁸ Npr. na katedrali sv. Stjepana u Beču; Buchowiecki, *op. cit.*, str. 233

⁶⁹ Z. Horvat, *op. cit.*

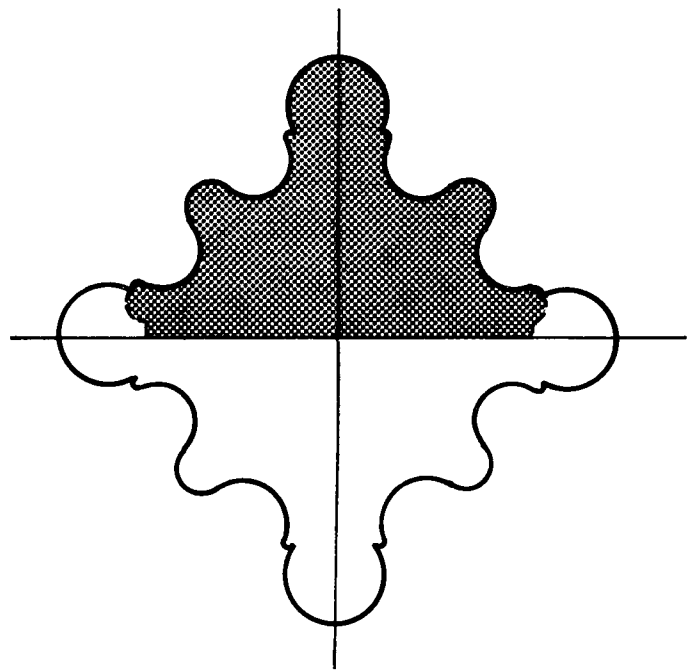

38 Shematski prikaz omjera stranica lađa i dimenzija izraženih stopama, veličine 32,5 cm (»pied-de-roi«).

39 Shematski prikaz kompozicije prizemlja sjevernog zvonika (grafički i brojčano).

40 Pretpostavljeni presjek stupa lađe, kakvim ga je vjerojatno zamišljao arhitekt druge faze, tj. sredinom XIV. st.

Faza I.

Donji dio sjevernog zida lađe i sjevernog zvonika, građeni početkom XIV. st. (sl. 35 i 36), odgovaraju biskupu Kažotiću.

Faza II.

Srednja trećina sjevernog zida lađe, vjerojatno dio sjevernog zvonika, zapadni portal, veći dio južnog zida, uključujući 4 od 5 kapitela u unutrašnjosti južne lađe te donja polovina južnog zvonika (sl. 35—37), odgovaraju vremenu iza sredine XIV. st. i biskupu Stjepanu III. Kanižaju.

Faza III.

Gornji dio zida sjeverne i južne lađe, veći dio sjevernog zvonika, gornji dijelovi južnog zvonika te, vjerojatno, gornja polovina zapadnog pročelja, stupovi u lađi (bar tri, i to južni sigurno) (sl. 35—37), odgovaraju početku XIV. st. i biskupu Eberhardu.

Faza IV.

Gornji dio južnog zvonika i dijelovi južnog zida lađe građeni oko 1420—1430. god. (sl. 37) za vrijeme biskupa Albena. Tu se radi o završavanju zidova lađe prema sredini XV. st.; kako je Bollé te dijelove zida uglavnom zamijenio novima, teško je sa sigurnošću odrediti zidove te faze.

Faza V.

Izvedba lukova između stupova u lađi, podizanje krovišta lađe te empora pred svetištem, za vrijeme biskupa Osvalda Tuza predradnje su svođenju lađe.

Faza VI.

Presvođenje lađe početkom XVI. st., za vrijeme biskupa Luke Baratina.

Dalji radovi na južnom zvoniku i lađi bit će samo dotaknuti, ukoliko su bitni za razjašnjenje navedenih građevnih faza.

Faza I.

Prva faza gradnje lađe katedrale nije obimna, ali je važna jer joj je odredila granice: dužinu i broj svodnih polja, zvonike na zapadnom pročelju i vjerojatno već definirala dvoransku koncepciju prostora. Polustupovi uz zid sjeverne lađe sugeriraju da su stupovi u lađi trebali biti kružnog presjeka, što je tipično za dvoranske prostore, pogotovo dominikanskih crkava. Početak gradnje lađe katedrale logično se veže na osobu biskupa Kažotića i početak XIV. st.: dvoranski prostor propovjedničkih karakteristika upravo idealno odgovara biskupu koji je dominikanac, koji je studirao u Francuskoj, putovao kroz razne zemlje Evrope te tako mogao biti upoznat s dostignućima i stremljenima propovjedničke arhitekture u Evropi. Konstatacija arciđakona goričkog o nastavku gradnje katedrale, koja je općenita, može se najprije odnositi na biskupa Kažotića; statuti Kaptola vjerojatno su već koncipirani za vrijeme tog biskupa a realizirani za vrijeme njegova nasljednika. I. Franić u svojoj studiji pretpostavlja da je Kažotić dovršio svetište, ali to je danas teško vidljivo,⁷⁴ a geneza svetišta nije riješena do kraja.

Analiza tlocrta lađe katedrale s posebnim osvrtom na prvu fazu gradnje daje slijedeće rezultate:

1. Izraze li se osni rasponi stopama (sl. 38), najsvislije brojke dobiju se ako se primijeni francuska »kraljevska stopa« (»pied-de-roi« = 32,5 cm), koju su upotrebljavali cisterciti na svojim gradnjama.⁷⁵ Na detaljima (polustup, kontrafori) čini se da je korištena druga mjera — »bečka stopa« = 31,6 cm,⁷⁶ obzirom da je debljina sjevernih kontrafora $d = 126\text{—}127\text{ cm} = 31,6 \times 4$, tj. 4 bečke stope. Do toga je vjerojatno došlo zato što je graditelj svetišta odredio osne širine katedrale u »kraljevskim stopama«, a na njih se vežu proporcije svodnih polja lađe. »Svoje« detalje majstori I. faze gradnje lađe katedrale rade na njima uobičajeni način, tj. stopom, veličine 31,6 cm. Kontrafori i polustupovi na zidu južne lađe pokazuju izrazitu upotrebu stope od 32,5 cm.

2. Lađu — četiri svodna polja i zvonike — određuje kvadrat (sl. 39), kao uostalom i svetište, samo što je tamo taj kvadrat manji: u srednjovjekovnoj arhitekturi karakteristična je prisutnost geometrijskog kompozicijskog kostura. Prema nekim istraživanjima smatra se da je u tlocrtima romaničkih crkava prisutna mreža tzv. kvadrangulacije i trijangulacije.⁷⁷ U nedavno objav-

⁷⁴ I. Franić, o. c., str. 247.

⁷⁵ M. Aubert, *L'architecture cistercienne en France*, Paris 1947, II, str. 267. Cisterciti kod nas koriste »kraljevsku stopu« na gradilištu svoje crkve u Topuskom; o tome Z. Horvat, *Topusko — pokušaj rekonstrukcije tlocrta*, Peristil, 1967—1968, 10—11. str. 8—11.

⁷⁶ J. Csemegi, *Die Konstruktions Methoden der mittelalterlichen Baukunst*, Acta Hist. Artium, 1954, dio II, sv. 1—2, napomena na str. 45; na tabeli je dan usporedni prikaz različitih evropskih mjera srednjeg vijeka.

⁷⁷ J. Csemegi, o. c.

ljenom članku o zagrebačkoj katedrali A. Deanović spominje raster kvadrata, veličine 2 francuska lakta, no kako nije bio priložen i crtež, nije ni potpuno jasan princip.⁷⁸ Istražujući srednjovjekovnu arhitekturu, došao sam do uvjerenja da su i romanički i gotički tlocrti i detalji kod nas većinom zasnovani na primjeni kvadrata.

Počnimo od kasne gotike: knjige Roritzera i Lachera s kraja XV. st. i početka XVI. st. neosporno govore da je osnova kompozicije dva zarotirana kvadrata.⁷⁹ Tijekom druge polovice XIV. st. Petar Parler ima slijedeće kompozicijske sheme:

— s dva jednaka kvadrata, koncentrična i zarotirana za 45°;

— s dva koncentrična kvadrata, opet zarotirana, ali nejednaka, tako da je manji upisan u veći;

— s dva koncentrična istokračna trokuta, postavljena kao Davidova zvijezda.⁸⁰ U starijoj gotici čini se da se upotrebljavaju iste sheme, što se, uostalom, naslućuje i sredinom XIII. st. u bilješkama Villarda de Honecourt, kao i na zvoncima katedrale u Laonu⁸¹ U arhitekturi Požeške kotline iz vremena oko 1300. god., pa i prije, ista je kompozicijska shema kao na zagrebačkoj katedrali⁸² (Slav. Požega — crkva sv. Lovre, Brodski Drenovac — crkva sv. Demetrija, Velika — župna crkva sv. Augustina, Našice — crkva franjevačkog samostana). Kompozicijska shema teče od cjelokupnog prema detalju, tako da veća kružnica s kvadratima određuje manje, manji još manje itd. do najsitnijeg detalja. Sve se to osjeća i na lađi zagrebačke katedrale.

Lađe nekih mađarskih crkava XIII. st. (Lébeny Zsámbék, Ják, npr.) određuju kvadrati, no te crkve, osim što su gotovo stoljeće starije od lađe zagrebačke katedrale, tlocrtno i prostorno su sasvim drukčije koncipirane: to su bazilikalni objekti, svetište im čine samo tri apside, prizemlje zvonika otvoreno je prema lađama, ali je prostor između zvonika ipak drukčije obrađen i nije potpuno dio prostora glavne lađe. Za nas je daleko zanimljivije svetište cistercitske crkve u Heiligenkreuzu, koje osim što je dvoranski prostor, u tlocrtu je potpuni kvadrat.

3. Sjeverna lađa ima omjere stranica 3 : 1 (u arkadama) dok jedno svodno polje ima omjere stranica 1 : 2, osno mjereno (sl. 38). Omjer svodnog polja 1 : 2 tipičan je za francusku arhitekturu, a kao posljedica kvadratnih polja ranijeg razdoblja, dijeljenih na dva uža.

Svodno polje bočnih lađa uz zvonik duže je za oko tri stope, i to u omjeru zvonika, što se dobro vidi po položaju kontrafora, koji su zadržali razmak iz srednjih polja.

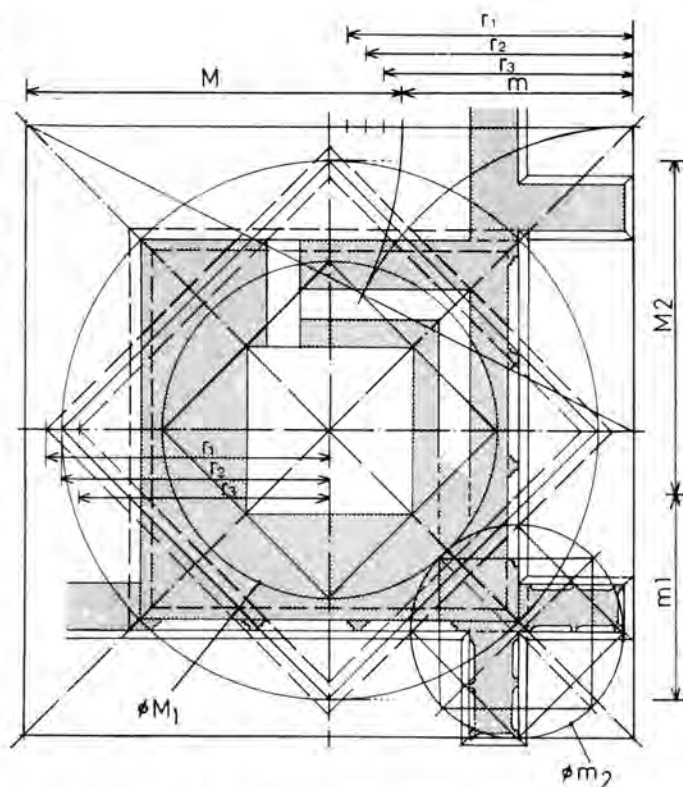
⁷⁸ A. Deanović, *Zagrebačka katedrala — prošlost i sadašnjost*, Kaj, 1979, II (Umjetničke znamenitosti Zagreba III), str. 10.

⁷⁹ Z. Horvat, *Zvonik župne crkve sv. Stjepana u Novom Stefanju*, Bulletin J. A., 1979, 1(47), str. 48—51.

⁸⁰ V. Kotrba, *Kompozicijski shéma kleneb Petra Parlere v chrámu sv. Vita v Praze*, Umeni, 1959, 3, str. 254 i dalje.

⁸¹ V. Kotrba, o. c., slika na str. 255.

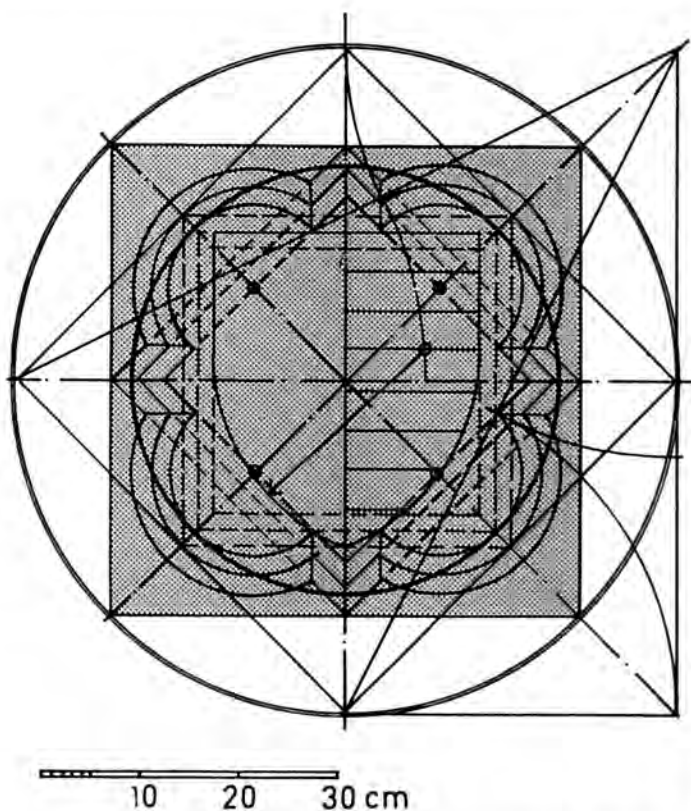
⁸² Z. Horvat — I. Mirnik, o. c., str. 145, 148 i 155.

41 Analiza grafičke kompozicije prizemlja južnog zvonika pomoću triju koncentričnih parova kvadrata, vel. polumjera r_1 , r_2 i r_3 označenih sa strana. Dvije manje kružnice ϕM_1 i ϕm_2 određuje zlatni rez srednjeg od tri para koncentričnih kvadrata, tj. njegova kružnica.

Lađe omjera stranica 1 : 3 nalazimo u nas kod požeško-našičke grupe crkava, s tim da je crkva franjevačkog samostana u Našicama izrazito propovjedničkog karaktera, građena vjerojatno početkom XIV. st.⁸³ Ukupna dužina prostora — svetište + lađa — odgovara pravokutniku omjera stranica 1 : 5⁸⁴ i kod Našica i kod gotovo stoljeće starije čazmanske dominikanske crkve. Ta prostorna shema u svim je slučajevima drukčije završenog svetišta, osim što je kod prve dvije tako zamišljeno od samog početka gradnje, a kod sjeverne lađe katedrale radi se o dvije vremenski nešto udaljene faze.

Glavna lađa zagrebačke katedrale takođe ima omjer 1 : 3, uključivši prostor među zvoncima (sl. 38); time je omjer i širina i ukupnih bočnih dužina prema glavnoj lađi 2 : 3. Sama glavna apside svetišta nema omjer 1 : 3 nego 1 : 2,5, do zaključnog zida svetišta. To govori o mogućoj disproporciji u formiranju prostora svetišta i lađe zbog vjerojatnosti da je graditelj svetišta katedrale zamišljao lađu drukčijeg oblikovanja. Omjer stranica 1 : 3 nalazimo na dominikanskoj, tzv. Jakobinskoj crkvi u Toulousi (bez naknadno dodanog svetišta); prvobitna Jakobinska crkva bila je pravokutnog tlocrta, dvoranska dvobrodna građevina, započeta 1230. god., a krajem XIII. st. dodano je novo svetište i rekonstruirana lađa.⁸⁵ Krajem XIII. st. (1280—1290. god.) sagrađena je samostanska crkva dominikanki u Tulnu, u Donjoj Austriji, kao dvoranska trobrodna crkva, bez

42 Analiza anžuvinskog grba s južnog zvonika katedrale — kompozicija je slična onoj južnog zvonika sa sl. 41, koji je osnovala ista faza kao i ovaj grb.

apsida, ravno završena, kao i starija crkva dominikana u Toulousi. Na žalost toga objekta više nema, pa se tek po starom snimku iz XVIII. st.⁴² može zaključiti da su stupovi bili poligonalni, a polustupovi u bočnim lađama polukružni, približno istoga promjera. Omjer ukupnog prostora je 1 : 3. Buchowiecki smatra crkvu u Tulnu važnom karikom u razvoju austrijske gotičke arhitekture, koja prethodi gradnji katedrale sv. Stjepana u Beču.⁴³ Još bih spomenuo dominikanske dvoranske crkve u Retzu i Imbachu, od kojih je prva trobrodna a druga dvobrodna, s poligonalnim stupovima. Imbach ima omjer stranica lađe 1 : 3, a crkva je građena približno kad i crkva dominikanki u Tulnu — tijekom druge pol. XIII. st. Na crkvi u Imbachu nalazimo detalje identičnog oblikovanja kao u dvoranskom svetištu cistercitske crkve u Heiligenkreuzu.

Sve govori o vjerojatnoj vezi prve faze gradnje lađe

⁴² Z. Horvat, *Našice — Bedemgrad*, Vijesti MK, 1977, 4, str. 11—15.

⁴³ Omjeri prostora glavne lađe 1 : 5 i 1 : 6 tipični su za romaničko razdoblje u srednjoj Evropi (F. Levardy, *Les monuments d'architecture médiévale à Pannonhalma*, Acta Hist. Artium, 1962, 1—2, str. 28—29). Čini se da se to može odnositi i na cistercitske crkve, pa npr. skica cistercitske crkve u notesu Villarda de Honnecourta ima glavnu lađu, bez svetišta, omjera 1 : 5.

⁴⁴ A. Focillon, *Le Moyen Age gothique*, II dio, str. 147, napomena 12, izdanje Livre de Poche, 1965.

⁴⁵ W. Buchowiecki, o. c., slika 2 na str. 30.

⁴⁶ W. Buchowiecki, o. c., str. 219—220.

zagrebačke katedrale s austrijskim dominikanskim dvoranskim crkvama.

Austrijske jednobrodne propovjedničke crkve, koje su većinom franjevačke, nemaju omjer lađa 1 : 3, već približno 1 : 2,5; lađa je prvobitno ravna stropa. Donin smatra da je takav tip ravno pokrivenih lađa nastao pod talijanskim utjecajem formiranja prostora.⁴⁴ Takve su franjevačke crkve u Welsu, Grazu, Brucku na Muri, a čini se da se u tu skupinu može ubrojiti i monoritska crkva u Ptujju.⁴⁵ Iz toga bi se moglo zaključiti da je franjevačka crkva u Našicama građena pod cistercitsko-dominikanskim utjecajem; s obzirom da lađa ima tlocrtne omjere 1 : 3, moguće je tu lađu dovesti u vezu sa zagrebačkom katedralom, pogotovo kad se ima na umu da su prva faza gradnje lađe katedrale i našička crkva građeni početkom XIV. st.

Tek nekoliko detalja pripada gradnji prve faze — baza već spomenutog polustupa i sam polustup u sjevernoj bočnoj lađi, profilacija donjeg dijela sjevernih prozora, lezene na zvoniku i prve okapnice na sjevernim kontraforima (sl. 10, 16A, 21C) — dok je profilacija sokla ista kao na svetištu, tj. preuzeta je. Detalji su jednostavni, s težnjom prema konkavnim profilacijama, što je, kako, prema Doninu,⁴⁶ navodi Gerevich osobina propovjedničke arhitekture s kraja XIII. i početka XIV. st., ustvari uvod u »grafizam« kasne gotike. Prema polustupovima uz sjeverni zid lađe može se predmijevati da je arhitekt I. faze namjeravao izvesti u lađi jednostavan stup kružnog (ili možda baš i poligonalnog) presjeka, promjera 112 cm, kao u dominikanskim crkvama u Austriji oko 1300. god.⁴⁷ Baza polustupa u sjevernoj lađi katedrale (sl. 10) slična je bazama polustupova na svetištu katedrale sv. Stjepana u Beču i u crkvi sv. Lovre u Slav. Požegi, koja je, kako izgleda, bila dominikanska, nastala oko 1300. god.⁴⁸ Zatim, profilacije prozora lađe i lezene na zvoniku katedrale istih su karakteristika kao neke profilacije u crkvi sv. Lovre u Sl. Požegi, trijumfalni lukovi crkava u Velikoj i Brodskom Drenovcu,⁴⁹ nastali vjerojatno pod utjecajem gradnje franjevačke crkve u Našicama. Nalazimo je također na prozorima dvoranske trobrodne minoritske crkve u Beču.⁴⁸

Interesantne su, međutim, zajedničke osobine propovjedničke i cistercitske arhitekture, kao npr. na prozo-

⁴⁴ W. Buchowiecki, o. c., str. 212, 214—215.

⁴⁵ M. Zadnikar, *Minoritska cerkev v Ptujju*, Varstvo spomenikov, 1950, III, 3—4.

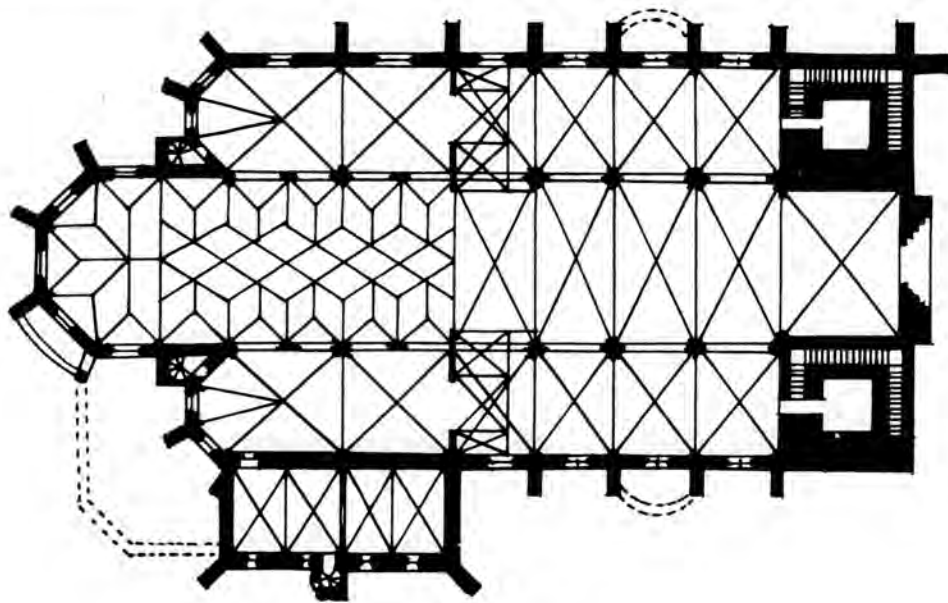
⁴⁶ L. Gerevich, o. c., str. 281, napomena 21.

⁴⁷ Zanimljivo je da takvi stupovi nose svod dvoranske lađe crkve sv. Marka u Gradecu zagrebačkom i jednakog su promjera kao i polustupovi u sjevernoj lađi katedrale, tj. 112 cm. Možda je ista građevna grupa radila i na gradnji svoda crkve sv. Marka (Z. Horvat, *Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske*, Peristil, 1977, 20, str. 7), te se u principu slaže sa sličnom idejom o mogućem vremenu nastanka s N. Klaić (*Johanes lapicida ecclesiae sancti Marci*, Peristil, 1979, 22, str. 51), iako ne i o nastanku portala.

⁴⁸ Z. Horvat — I. Mirnik, o. c., str. 142—146.

⁴⁹ Z. Horvat — I. Mirnik, o. c., slika 71 na str. 147 i slika 104 na str. 150.

⁵⁰ Wiener Bauhütte, band XXVIII, *Masswerkfenster an der Minoritenkirche in Wien*.

43 Tlocrt katedrale prema Weissu

rima svetišta franjevačke crkve u Našicama i na svetištu cistercijske crkve u Heiligenkreuzu.⁹⁷ Dominikanci su odmah po svom osnivanju prihvatili osobine cistercijske arhitekture, jer još nisu imali svoju. To oslanjanje na cistercijske uzore osjeća se po cijeloj srednjoj Evropi XIII. st., pa i kod nas, počevši od dominikanske crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi, vjerojatno nastaloj oko 1230. god.

Primjeri austrijskih dominikanskih crkava, i u formiranju prostora i u detaljima, neosporno ukazuju na porijeklo majstora, to više što je sam biskup Kažotić bio dominikanac. Već je Lj. Karaman zaključio, istina za svetište, da je »u drugoj pol. XIII. st. do Zagreba doprla ista srednjeevropska struja rane gotike kao i u susjednoj Stajerskoj«.⁹⁸ To očito treba shvatiti šire, to više što su se ta strujanja ne samo miješala već su i tekla paralelno. Tako se i I. faza lađe zagrebačke katedrale gradila usporedno sa svetištem sv. Stjepana u Beču, pa bi se prije moglo reći da su proizvod istog vremena i istog građevnog kruga, nego da je bilo međusobnih utjecaja; iako vezan na austrijska gradilišta druge pol. XIII. st., tlocrtni oblik svetišta zagrebačke katedrale *stariji* je od svetišta bečkog sv. Stjepana i anticipira formu, koja će biti česta baš u Austriji XIV. st.

Mislim da konstatacija Lj. Karamana da su zvonici zagrebačke katedrale nastali u drugoj pol. XIV. st. ni-

je potpuno točna,⁹⁹ jer je ipak mjerodavna odluka o njihovoj gradnji, a to je najkasnije sam početak XIV. st., kad je još blisko XIII. st. i vrijeme gradnje takvih zvonika u romanici i ranoj gotici. U susjednoj Mađarskoj sagrađeno je dosta crkava s parom zvonika na zapadnom pročelju, ali tamo se radi o romaničkim tlocrtima i drukčijem odnosu svetište : lađa : zvonici (Ják, Lébény, Zsámbék) nego što je na zagrebačkoj katedrali te o sasvim drukčijim elevacijama. Konačno, već navedena povezanost s austrijskim propovjedničkim crkvama govori o mogućem utjecaju na zvonike. U Austriji, međutim, ni jedna propovjednička crkva nije imala par zvonika na zapadnom pročelju, ali ih je bilo na nešto starijim benediktinskim crkvama (Gurk), drukčije oblikovanim od zagrebačkih.

Kod nas, bivša dominikanska, a današnja župna crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi, osnovana oko 1230. god.,¹⁰⁰ ima dva do skrajnosti jednostavna zvonika, smještena oko sredine lađe. Da li je ta crkva mogla utjecati na odluku biskupa Kažotića? Kako je izgledala predtatarska katedrala i da li je imala dva zvonika, danas nije jasno. Ideja o dva zvonika mogla je biti prisutna na gradilištu zagrebačke katedrale kao »status symbol«, kao tipski oblik već od samoga početka gradnje, pa je i pečat zagrebačkog kaptola mogao imati shematski prikazanu katedralu s dva zvonika kao odraz želja i namjera. Onaj koji je definitivno odlučio gradnju zvonika na zapadnom pročelju bio je biskup Kažotić — već smo vidjeli da je njegova pripadnost dominikan-

⁹⁷ Usp. profilacije za Našice, Z. Horvat, *Našice — Bedemgrad*, Vijesti MK, slika 9D na str. 14, a za Heiligenkreuz A. Essenwein, *Die Zeitbestimmung des Chores der Kirche zu Heiligenkreuz bei Wien*, Mittheilungen der KK Zentral-Commission, 1859, 12, slika 8 na str. 319.

⁹⁸ Lj. Karaman, o. c., str. 21; Karaman pri tome misli na neke zajedničke nazivnike svetišta zagrebačke katedrale s Leechkirche u Grazu.

⁹⁹ Lj. Karaman, *Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji*, II, Historijski zbornik 1950, 1—4, str. 137.

¹⁰⁰ Z. Horvat, *Dominikanska crkva u Čazmi*, Vijesti MK, 1980, 1.

skom redu odredila oblikovanje lađe u I. fazi! Jednostavno raščlanjivanje pročelja zvonika lezenama odgovara zamišljenom propovjedničkom prostoru, no kako je arhitekt zamišljao izgled zapadnog pročelja — a to je morao (danas bi to nazvali »idejnim projektom«) — ne znamo. Dijeljenje pročelja lezenama kao na zagrebačkoj katedrali rijetko je: jednostavniji objekti imaju potpuno glatke zidove, a oni bogatiji — kompliciranije ukrase, pa se pročelje zagrebačke katedrale čini da je srednje rješenje, ustupak propovjedničke arhitekture katedralnoj.

Zvonicu iznenađuju svojom masivnošću: to su prave branič-kule, debelih zidova i malih otvora. Zatvorenost zvonika prema lađama vjerojatno je posljedica odabranih formata glavne lađe i bočnih lađa, te dvoranskog prostora. Glavna lađa protezala se do zida zapadnog pročelja i, osim galerijske veze između zvonika, tu nije bila predviđena nikakva empora, »Westwerk« ili sl. S obzirom na to da je u prvoj fazi započet samo sjeverni zvonik, samo njega ćemo sada i analizirati; južni zvonik započet je kasnije i ima druge tlocrtne odlike, o čemu će još biti govora. Iako je tlocrt sjevernog zvonika praktično kvadrat (10,65/10,75 m), zvonik je različite debljine zidova, pa prostor u njemu nije potpuni kvadrat (3,70/3,90 m).

Analizirajući neke branič-kule kod nas nastale vjerojatno početkom XIV. st.⁹ te istovremeni zvonik crkve u Brodskom Drenovcu, utvrdio sam da, s obzirom na tlocrt, zidovi i prostori među zidovima stoje u određenim brojčanim omjerima.

Brodski Drenovac, zvonik 3 : 4 : 3

Bedemgrad, ulazna kula 3 : 4 i 3 : 2

Stupčanica, branič kula 2 : 3 : 2

Čaklovac, branič-kula 3 : 4 : 3

Zanimljivo je da je stubište na sjevernom zvoniku smješteno u debljini zida kao i na branič-kuli Stupčanice i Čaklovca.

Veličina prostora prizemlja sjevernog zvonika katedrale može se lagano podijeliti na dva dijela, koji stoje u omjeru 1 : 2 (smjer zapad-istok) i 2 : 3 (smjer sjever-jug) (sl. 39). Dobivene podveličine opet stoje u sličnim omjerima prema susjednim zidovima (1 : 2 — 2 : 3 i 1 : 3 — 1 : 4). To istovremeno određuje centar jedne veće kružnice i u nju upisanoga kvadrata (sl. 39), što opet ulazi u opću grafičku shemu lađe katedrale (sl. 34).

Sjeverni zvonik dio je kompozicije lađe, osnovane poč. XIV. st., i ni u kom slučaju nije ostatak starije katedrale. Debljina zidova toga zvonika traži odgovarajuće temelje već i zbog projektirane visine, dakle zbog većeg opterećenja konstrukcije, pa nije vjerojatno da je na tom mjestu stajao stariji romanički zvonik. Oblici zvonika uz to govore o propovjedničkom, a ne o romaničkom podrijetlu.

Faza II.

Druga faza gradnje lađe katedrale započeta je, sudeći po grbovima biskupa Stjepana III. Kanižaja, nešto iza 1356. god., a završena, valjda, 1366. god., kad Stjepan III. dolazi u nemilost kralja. U toj je fazi namjera gradnje dvoranske lađe potpuno jasna, jer je zid južne lađe u svom dijelu uz svetište dosegao 4/5 pune visine — »atque ad fastigium« prema Farlattiju — dakle, već je iznad kapitela i peta svodova (sl. 37). Na zapadnom pročelju vjerojatno je sagrađen portal i započet južni zvonik, s parom kontrafora na jugozapadnom uglu: time je prostor katedrale tlocrtno bio potpuno zaokružen.

Nekoliko detalja i profilacija može nam pomoći pri traženju paralela: polustup »na svežanj« (sl. 11B), kruškolika profilacija peta rebara svoda, južni prozori te detalji velikih kontrafora na južnom zvoniku. Nije nevažno da je kao mjera upotrebljavana stopa dužine 32,5 cm, tj. »pied-de-roi«, koju su tijekom XIII. — XIV. st. u srednjoj Evropi koristili cisterciti. Navedeni detalji upućuju na različite strane srednje Evrope i teško je sa sigurnošću utvrditi određeni utjecaj. Veze biskupa Stjepana III. Kanižaja s madžarsko-hrvatskim kraljem Ljudevitom mogle su pridonijeti dovođenju majstora s te strane. Profilaciju rebara svoda sličnu profilaciji na petama svodova lađe zagrebačke katedrale (sl. 14A) nalazimo među ulomcima razrušene kraljevske bazilike u Šeškesfeherváru, u Madžarskoj, ona može biti i mlađa a majstori su mogli ići i obratnim putem.

Presjek polustupova južne lađe zagrebačke katedrale sugerira da je arhitekt zamišljao stup lađe kakav je prikazam slikom 40,¹⁰⁰ dakle nešto drugačiji nego je izveden kasnije (sl. 4)), ali sličan stupu Timotijeva svetišta (sl. 13).¹⁰¹ Razlog toj sličnosti može biti želja za prilagođivanjem postojećim elementima katedrale. Priličan broj dvoranskih crkava XIV. st. u susjednoj Austriji ima stupove »na svežanj«, sastavljene od više tanjih polustupova: svetišta katedrale sv. Stjepana u Beču, crkva sv. Augustina i kapela sv. Jurja (Georgskapelle) u Beču, cistercitske crkve u Neubergu i Zwettlu, crkve u Strassengelu (1346—1355. god.) i Pöllaubergu (1339—1370. god.). Pretpostavljeni presjek neizvedenih stupova lađe zagrebačke katedrale nalazimo u Zwettlu, u dvoranskoj crkvi cistercitskog samostana, sa svetištem inspiriranim tlocrtom francuskih katedrala, odnosno svetištem cistercitske crkve u Pontignyu.

Crkva u Zwettlu građena je u dvije faze, 1343—1383. god., što se izvana vidi po tragovima »mačka« za dizanje klesanca na višim dijelovima crkve, a iznutra naslućuje po različitim profilacijama »službi« uz bočne kapele svetišta, dolje i gore uz prozore. Čini se da o podrijetlu majstora i utjecaja postoje neusklađena mišljenja austrijskih i čeških autora. Prvi smatraju cister-

⁹ Z. Horvat, *Bedemgrad—Našice*, Vijesti MK, 1977, 4, str. 15—16.

¹⁰⁰ Moguće je da su polustupovi u smjeru arkada bili većeg promjera.

¹⁰¹ K. Weiss, o. c., slika 12 na str. 20.

citsku crkvu u Zwettlu čedom bečke radionice¹⁰² a češki autori utjecajem Parlera, praških ili gmündskih.¹⁰³ U svakom slučaju, po tragovima »mačka«, po profilaciji stupa i vijencu nad prozorima svetišta naslućuje se moguć utjecaj parlarske arhitekture.

Presjek stupova u lađi u Zwettlu identičan je stupu u lađi zagrebačke katedrale kakvim ga je, valjda, zamišljao arhitekt II. faze. Budući da su stupovi crkve u Zwettlu vjerojatno građeni nakon 1360. god., zagrebački polustupovi bili bi nešto stariji. Teško je reći jesu li ta dva objekta povezana direktno ili su nastajali paralelno, sličnost među njima, pa čak i činjenica da su obadva objekti dvoranskih prostora, možda pokazuje zajedničko (južno-njemačko) porijeklo.

Klesarski znaci te faze, koje nalazimo na južnom zidu lađe i u prizemlju južnog zvonika, različitih su karakteristika, od kompliciranih do posve jednostavnih (sl. 24), poneki potpuno izvan normi (npr. br. 9). Tri znaka u obliku slova V, S i T, s trokutićima na krajevima (sl. 24) neobično podsjećaju na neke klesarske znakove sa svetišta cistercijske crkve u Heiligenkreuzu, sa samog kraja XIII. st.¹⁰⁴ Znakovi sa zvonika katedrale, koje donosi Franić,¹⁰⁵ nisu odijeljeni po fazama, a nisu niti točno nacrtani, tako da njegova tvrdnja da su srodni sa znacima bečke crkve »Maria Stiegen« (Maria am Gestade) nije dovoljno argumentirana. Možda heterogenost znakova ukazuje na sastav radne grupe, tj. možda su na gradilištu radili majstori s različitih gradilišta možda i neki koji su već živjeli u zagrebačkom Gradecu. Ovih dana ugledao je svijetlo dana rad N. Klaić o »Yohanes lapicida parlerius eccl. sancti Marci«, u kojoj se pokušava razriješiti podrijetlo zagrebačkih parlera (ili Parlera) prisutnih u Zagrebu tijekom XIV. i XV. st. Varirajući mišljenja Karamana, Jirouška i A. Horvat, N. Klaić je ustvrdila da su ti parleri (Parleri) mogli doći preko Margarete (Ane), žene slavonskog hercega a kćerke njemačkog cara Ludvika IV. Bavorskog.¹⁰⁶ Herceg Stjepan umro je mlad, 1354. god., i, po V. Klaiću, vjerojatno sahranjen u zagrebačkoj katedrali. Ja na crkvi sv. Marka ne nalazim klesanih detalja iz tog vremena (jer i oni su »izvorni materijal« par excellence), no moguće je da o se rad tih majstora mogao naći na južnom zidu katedrale, građenom nakon 1356. god.

Južni zvonik, započet u drugoj fazi, razlikuje se tlocrtom i grafičkom kompozicijom od sjevernoga i nije vjerojatno da je građen na temeljima starijeg, recimo romaničkog zvonika — kao ni sjeverni. Tlocrt mu je potpuni kvadrat, jednakih debljina zidova, osim na zapadnoj strani, gdje veća debljina odgovara lezenama.

Grafička analiza pokazuje da je kostur kompozicije također baziran na kombinaciji kvadrata, ali izveden na drukčiji način nego u sjevernom zvoniku, odnosno u I. fazi gradnje lađe. Karakteristična je primjena tri-

ju koncentričnih parova kvadrata (sl. 41), malih razlika u veličini stranica, koje određuju dubine ploha pročelja s obzirom na lezene. Pretpostavljam da su oni određeni većom — glavnom kružnicom, odnosno dijeljenjem promjera te kružnice zlatnim rezom. Veličine triju karakterističnih kružnica dobivene su dijeljenjem odsječka, omeđenog zlatnim rezom i horizontalnom osi kružnice (sl. 41).

Unutarnji prostor dobiven je pomoću kružnice promjera M zlatnog reza srednje od tri karakteristične kružnice. Kontrafore pak omeđuje kružnica promjera m zlatnog reza srednje od tri karakteristične kružnice.

Na sličan način konstruirana je profilacija polustupa južne lađe i ploča s anžuvinskim grbom (sl. 42).

Kontrafori su, od samog tla, izvedeni sa slijepim kružićima (sl. 32) na sve tri strane, što je ponavljanje koncepcije pročelja zvonika. Takav je način obrade zvonika rijedak. Uobičajeno je da je donji dio kontrafora gladak, masivnog izgleda, a da im se plohe razrahljuju prema vrhu. Možda bi mogli povući paralelu s unutrašnjom obradom nekih bogatije izvedenih sakralnih objekata u Austriji, npr. crkve Maria am Gestade. Ti kontrafori zapravo su proširenje temelja zvonika, što je došlo do izražaja prilikom Bolléove nadogradnje sjevernog zvonika, koji prvobitno nije imao kontrafore: taj zvonik počeo je sjedati pod opterećenjem neogotičke nadogradnje, pojavile su se neželjene pukotine. Sjedanje je prestalo ugrađivanjem novih neogotičkih kontrafora, po primjeru južnog zvonika.¹⁰⁷

U toj fazi započet je, premda možda ne i potpuno dovršen, zapadni portal, koji je u XVII. st. djelomično uključen u tzv. Vinkovićev portal. Prema Ivandijinoj studiji, to je unutrašnji dio nadvoja Vinkovičeva portala, koji se sastoji od tri torusa i dvije jače užljebine.¹⁰⁸ Sva je vjerojatnost da je taj portal bio ukrašen skulpturama, i to ispod pete nadvoja, dakle uz okomiti dio portala. Takav portal nalazimo npr. na zapadnom pročelju minoritske crkve u Beču, koja je također dvoranski koncipirana, a gradio ju je sredinom XIV. st. majstor Jacobus »de Paris«, očito porijeklom iz Francuske.¹⁰⁹

Tkalčić sudi »po otkrivenih temeljih portal imao je sa strane ogromne babice, nad kojima dizao se gotski zabat (Giebel)«. ¹¹⁰ Prema ovoj visini (prozor uz portal iz Eberhardove faze!), taj je zabat portala mogao biti dovršen i kasnije, tj. u slijedećim fazama gradnje. Možda su ulomci (sl. 22) krunili taj zabat.

Bollé je pri razgradnji Vinkovičeva portala pronašao neke ostatke prvobitnog portala, što se može vidjeti u Franićevom članku.¹¹¹ Na žalost taj crtež, bez tlocrta i presjeka, nedovoljno je jasan. Čini se jedino da se to slaže s Tkalčićevom konstatacijom i Ivandijinom analizom.¹¹²

¹⁰⁷ R. Horvat, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb 1941, str. 29.

¹⁰⁸ Ivandija, o. c., donosi vrlo dobru fotografiju zapadnog portala katedrale prije regotizacije.

¹⁰⁹ W. Buchowiecki, o. c., str. 47.

¹¹⁰ I. K. Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb 1885, str. 47.

¹¹¹ I. Franić, o. c., slika 3 na str. 379.

¹¹² A. Ivandija, o. c., str. 666.

¹⁰² W. Buchowiecki, o. c., str. 248—249.

¹⁰³ *České umění gotické 1350—1420*, V. Kotrba — *Architektura*, str. 69.

¹⁰⁴ Öst. Kunsttopographie, 1926, XIV, *Die Denkmale des Stiftes Heiligenkreuz*, str. 106.

¹⁰⁵ I. Franić, o. c., slika 11 na str. 325.

¹⁰⁶ N. Klaić, *Johannes lapicida parlerius ecclesie S. Marci*, *Peristil*, 1979, 22, str. 52.

Faza III.

A. Horvat zapazila je skulpturalno obrađene cezure koje pokrivaju promjenu profilacije na prozorima sjeverne bočne lađe s osobinama praške radionice Petra Parlera i zaključila da je biskup Eberhard doveo u Zagreb majstore toga kruga da nastave rad na zidovima katedrale.¹¹³ To potvrđuje i analiza profilacija i oblika arhitekture. Gornja prozorska profilacija (sl. 16B) tipičan je parlerovski oblik, kakav, na primjer, nalazimo na Vaclavovoj kapeli u katedrali sv. Vita u Pragu, na dvoranskoj kapeli u Budimu,¹¹⁴ na vanjskom dijelu profilacije prozora u Ptujskoj Gori, koja je također odraz parlerske arhitekture.¹¹⁵ Na južnim prozorima lađe katedrale, koji su ponajviše realizirani u II. fazi gradnje, nastavljen je zatečen profilacija (sl. 18B).

Sudeći po snimci Nordi-Bolléa,¹¹⁶ čini se da je na sjevernim prozorima lađe i nakon regotizacije zadržan stari oblik kružišta, temeljen na motivu »ribljeg mjehura«, pa prema tome ne stoji konstatacija Weissa,¹¹⁷ odnosno Karamana,¹¹⁸ da je kružište geometrijski oblikovano, s četverolistom. Oblik kružišta sjevernih prozora lađe nalazimo na kuli Karlova mosta u Pragu — izrazito Parlerovu djelu s konca XIV. st. — i to kao ukrasno kružište iznad skulptura Karla IV. i Vaclava IV. te sv. Vida.

¹¹³ A. Horvat, *Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali*, Zbornik ZUZ, 1959, V—VI, str. 245—262. Taj članak ponovo je tiskan u časopisu Kaj, 1979, II (*Umjetničke znamenitosti Zagreba III*), odnosno kao separat *Čudovišna galerija zagrebačke katedrale*.

Ovom prilikom napomenuo bih da se ne slažem s mišljenjem N. Klaić u već spomenutom članku »Johanes Iapicida parlerius ecclesie Sancti Marci«, Peristil, 22, 1979, da portal gradečke crkve sv. Marka nisu izveli majstori vezani na prašku radionicu Petra Parlera (= Bauhütte). Izvođači toga portala morali su biti vezani i na gradilište zagrebačke katedrale poč. XV. st., koje je nesumnjivo iradiralo na mnoga obližnja gradilišta. Profilacija portala ima zajedničkih karakteristika s profilacijom portala Tinske crkve u Pragu, zatim tu su i diskretni, stlačeni lukovi na detaljima niša, friz listova vinove loze, stilizirano lišće iznad polukružnog lista itd. Govor klesanoga kamena je mnogo iskreniji i neposredniji, u njemu nema toliko falsifikata kao kod pisanih spomenika, no treba ga gledati s njegove prave strane.

¹¹⁴ L. Gerevich, *Mitteuropäischen Bauhütten und die Spätgotik*, Acta Hist. Artium, 1958, V, 3—4, str. 245, slike 7 i 8.

¹¹⁵ E. Cevc pronašao je da nekoliko skulpturalnih konzola ima osobine parlerske skulpture (E. Cevc, *Parlerjanske maske v Ptujju in okolici*, Ptujski zbornik, 1953, str. 49—55). Međutim, razne profilacije, mrežasti svod u glavnoj lađi, vrijeme nastanka i korištenja »mačka« za dizanje klesanaca govore da je taj utjecaj išao dalje od skulpture, tj. da je glavni arhitekt vjerojatno potekao iz kruga Petra Parlera ili bio povezan s njegovim krugom.

¹¹⁶ Sliku donosi Franić, o. c., str. 214.

¹¹⁷ K. Weiss, o. c., str. 29.

Presjek donjeg dijela stupova lađe identičan je stupovima lađe već spomenute crkve u Ptujskoj Gori; gornji dio stupova sličan je stupovima u katedrali sv. Vita u Pragu, i to onima koje je od temelja sagradio Petar Parler.¹¹⁹ Profilacija gornjeg dijela stupova razlikuje se od polustupova u bočnim lađama, premda lađe na prvi pogled izgledaju iste (sl. 4 i 11): drukčiji je raspored torusa, drukčija je veza konveksnih i konkavnih elementa profilacije, a naspramni glavni polustupovi različiti su promjera (uz zid 32,5 cm, a na stupu 23,5 cm).

Kapiteli polustupova sjeverne lađe i stupova glavne lađe jednostavni su gljivasti kapiteli kao i u glavnoj lađi katedrale sv. Vita u Pragu,¹²⁰ Ptujskoj Gori te u Lepoglavi. Karakteristično je da su kapiteli polustupova južne lađe iz prethodne faze ukrašeni vegetabilnim motivima (sl. 12A), uz izuzetak kapitela s grbom biskupa Eberharda. Na žalost kapiteli su previsoko, a katedrala premračna za točnije uočavanje i procjenjivanje.

Preuređene Pete rebara svodova lađe, dakle one koje su parlerski majstori morali isklesati prilikom završavanja zidova i stupova lađe, govore da je početkom XVI. st., za biskupa Luke Baratina, kompliciranija kruškolika profilacija zamijenjena kasnogotičkim, konkavno oblikovanim profilacijama (sl. 14B). Danas su Pete rebara svoda prilično amorfne, što je i Bollé naveo u svom programu obnove katedrale,¹²¹ međutim izgleda da su i smjerovi rebara glavne lađe mijenjani: moguće je parlerska faza u glavnoj lađi zamislila drukčiji tip svoda, ne križni već mrežasti, kakav je npr. u glavnoj lađi katedrale sv. Vita u Pragu i koji je postao zaštitni znak parlerskih radionica. Zatim takav svod nalazimo u glavnoj lađi crkve u Ptujskoj Gori, pa u lađi lepoglavskog pavlinskog samostana. Možda u tom svjetlu treba gledati izgradnju novog mrežastog svoda u glavnoj apsidi svetišta tijekom druge pol. XV. st.!

Baze stupova u lađi oblikovane su na dva načina, čemu odgovaraju i dva kapitela — postamenta kipova iz Povijesnog muzeja Hrvatske (sl. 7 i 8), tako da bi se na prvi pogled moglo zaključiti da su tu radile dvije različite grupe graditelja. Međutim, druga je mogućnost da je ta razlika namjerna, tj. da je obje strane klesao isti graditelj, a razlikama se htio prilagoditi različitim izvedbama sjeverne i južne bočne lađe.

Jednostavnijim bazama sjevernog niza stupova odgovara kapitel s grbom biskupa Eberharda, s lavom okrenutim na desno (heraldički lijevo). Abakus kapitela i vijenac koji je pokrivao promjenu profilacije stupa jednostavne je i snažne profilacije, kakve su i baze sjevernih stupova i prozora sjeverne lađe (sl. 5). A. Horvat utvrdila je da je »jedan od vodećih majstora s pratnjom morao doći iz Parlerove radionice u Zagreb, ali tek nakon radova na tornju Karlovog mosta«¹²² I zaista, detalji skulptura Karla IV. i Vaclava IV. s tog tornja predimenzionirani su, što rezultira dojmom sna-

¹¹⁹ Lj. Karaman, *Bilješke o staroj katedrali*, Bulletin J. A., 1963, 1—2, str. 29.

¹²⁰ Profilacija Parlerova stupa u katedrali sv. Vita u Pragu može se vidjeti u knjizi *České umění gotické* itd., na str. 61.

¹²¹ A. Horvat, o. c., (separat), str. 20, napomena 38.

¹²² H. Bollé, o. c., str. 4.

¹²³ A. Horvat, o. c., (separat), str. 17.

ge i monumentalnosti. Isti se taj dojam dobiva kad se gledaju profilacije prozora i kapitela s Eberhardovim grbom, jedino što se tu radi o dijelovima arhitekture.

Kukuljević je prvi spomenuo grbove na stupovima lađe,¹²³ i to samo dva, ali ne navodi u kojem su smjeru lavovi okrenuti. S obzirom na vjerojatnost simetrije oblika stupova (3 + 3), i na mogućnost da su jedan kip i njegov postament maknuti prilikom ugradnje barokne propovjedaonice, može se zaključiti da je Kukuljević Eberhardove grbove s lavovima vidio na preostala dva sjeverna stupa. Oblikovanje kapitela s Eberhardovim grbom potpuno odgovara sjevernom zidu lađe i parlerskoj tradiciji. Kroz literaturu se, međutim, uporno provlači podatak o pet, pa i šest grbova »na podnožjih.¹²⁴ Szabo još tvrdi da su lavovi na tim grbovima na stupovima okrenuti na lijevo (heraldički desno). Taj podatak također nije točan, jer je lav na Eberhardovu grbu u Povijesnom muzeju Hrvatske okrenut na drugu, tj. na desnu (heraldički lijevu) stranu, kao i kod svih grbova na kontraforima. Očito se radi o sistematskoj zabludi. Jedini grb s lavom koji gleda na suprotnu — lijevu — stranu, nalazio se na zapadnom pročelju, ispod sjevernog zvonika. Bollé je taj grb zamijenio bogatije obrađenom kopijom, a original vjerojatno odgovara grbu koji je publicirao 1912. god. Brunšmid,¹²⁵ među kamenim spomenicima Hrvatskog narodnog muzeja (sl. 19E). Gdje se danas taj grb nalazi, nisam uspio saznati.¹²⁶

Detalji južnog niza stupova nešto su drukčije oblikovne koncepcije, s bogatijim a sitnijim profilacijama. Baze stupova i kapitel-postament iz Povijesnog muzeja Hrvatske (sl. 5) imaju identični element profilacije u obliku položenog slova »S«. Kapitel je ukrašen vrlo kvalitetno klesanim stiliziranim lišćem. S obzirom na razlike u usporedbi sa sjevernim nizom stupova, te stupove možda nisu klesali isti majstori, no, međutim, tko? Lišće je klesano grčevito, oštih bridova, ali pomalo apstraktno, što podsjeća na neke maskerone sa sjevernih prozora lađe.¹²⁷ Takav tip lišća nisam uočio nigdje na parlerskim objektima. Danas nam na žalost

nije poznato kako su izgledala preostala dva južna kapitela-postamenta, što bi možda moglo pomoći u utvrđivanju zajedničkih nazivnika.

Klesarski znaci na stupovima lađe su obilni (sl. 9); karakteristično je da se ne ponavljaju, bar ne u donjem dijelu stupova, koliko se vidi s poda katedrale. Jedan znak (sl. 9, znak br. 11) sa stupa uz sjeverni zvonik nađen je prilikom Bolléove regotizacije na peti rebara svoda tog istog stupa, pa bi se moglo zaključiti da je za Eberharda izveden do vrha bar jedan stup, uključivši i pete rebara svoda. Zanimljivo je da se ni jedan od tih znakova u donjim dijelovima stupova ne ponavlja dva puta, što može ali i ne mora značiti da oba niza stupova nisu izvedena istovremeno.

Biskup Eberhard biskupovao je u Zagrebu u dva navrata (1379—1406. i 1410—1419. god.), dakle s prekidom od četiri godine: koje su posljedice tog prekida po gradnju katedrale? Znači li to da se četiri godine nije gradilo i, ako je taj prekid u gradnji postojao, da li je i za vrijeme drugog biskupovanja radila ista građevinska grupa — ili možda neka druga, pa makar opet parlerska?

Prvi boravak biskupa Eberharda u Zagrebu trajao je devet godina, čemu odgovara i rad (prve) parlerske grupe, za koju se može pretpostaviti da je 1406. god. otišla dalje. Na gradnji južnog zvonika katedrale sv. Stjepana u Beču 1407. god. vrše se neke preinake u visini parapeta prozora iznad ulaza, bar kako je donedavno bilo poznato iz starih kronika.¹²⁸ Popravljajući ratnu štetu nakon 1445. god., austrijski konzervatori pronašli su tragove tih preinaka, među koje spada i jedna, ugrađena skulptura psa sa svinjskom njuškom,¹²⁹ u sličnom položaju i gotovo identične izvedbe kao na jednom od prozora sjeverne lađe zagrebačke katedrale.¹³⁰ Budući da je jedan sin Petra Parlara otišao u Beč 1400. god., ne bi bilo iznenađujuće da su nakon prvog odlaska biskupa Eberharda 1406. god. i zagrebački majstori bili pozvani na gradilište bečkog sv. Stjepana. Gradilište bečke katedrale sv. Stjepana postaje najjači građevinski centar u srednjoj Evropi nakon osipanja praške »Bauhütte«, svakako interesantan za tako kvalitetnu grupu kakva je bila Eberhardova, ili bar za neke od pojedinaca iz nje.

Dakle, za vrijeme biskupa Eberharda vjerojatno su radile dvije građevne grupe. Međutim došli smo do pitanja što je koja Eberhardova faza sagradila, jer tragovi »mačka« za dizanje klesanaca, bitni za raspoznavanje arhitekture početka XV. st., mogu potjecati od obje. Mislim da je najvjerojatnije da starija Eberhardova faza obuhvaća gornje 2/3 sjevernog zida lađe, sjeverni zvonik od kojih 6 m nad tlom, te bar tri sjeverna stupa u lađi. Sve dosadašnje spominjanje rada parlerskih majstora na katedrali ustvari se odnosi uglavnom

¹²³ I. Standl, o. c., str. 5.

¹²⁴ I. K. Tkalčić, *Prvostolna crkva zagrebačka*, str. 49; Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, Vj. HAD, 1912, XII, str. 164—165; Szabo, *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke Katedrale*, Nar. Starina, 1929, VIII; I. Franić, *Stara katedrala u Zagrebu*, revija »Zagrebač«, 1934, 7, str. 380.

¹²⁵ J. Brunšmid, o. c., slika na str. 164.

¹²⁶ Pretpostavljam da je do ovog zrcalnog Eberhardova grba došlo zbog primjene šablone, dakle slučajno. Evo zašto: češki državni grb također je bio uzdignuti lav, premda nešto drukčijeg repa i bez okvira od trokutića, i mnogo puta je ponavljan kao jednostavni plošni reljef. Kako se često ponavljao, vjerojatno je osnovna kontura uvijek iscrtana šablonom, kao i sve ostale profilacije. Lav na Eberhardovim grbovima potpuno je identične siluete kao oni s praških objekata, što sugerira šablonu, koju su majstori mogli nositi sobom, zajedno s alatom (Buchowiecki, o. c., str. 159—163) i drugim skicama na pergameni. Zrcalne slike klesarskih znakova također su, prema Buchowieckom (o. c., str. 164), posljedica primjene šablone.

¹²⁷ A. Horvat, o. c., (separat) slika na str. 11 te 16 (desni monstrum).

¹²⁸ J. Zykan, *Der Stephansturm — zu den Problemen der Instandsetzung und zur Frage der Baugeschichte*, Öst. Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege, 1955, 3, str. 120—121.

¹²⁹ J. Zykan, o. c., slika 184.

¹³⁰ A. Horvat, o. c., (separat), slika 6 na str. 10.

na te dijelove. Mlađoj Eberhardovoj fazi vjerojatno pripada južni zid lađe i južni zvonik, osim najviših dijelova označenih Albenovim grbovima (sl. 37). Donja granica te faze u svom je zapadnom dijelu približno određena Eberhardovim grbom na prvom južnom kontraforu, što odgovara kordonskom vijencu s maskeronima. Na zapadnom pročelju danas je ipak nemoguće odrediti točnu granicu između prve i druge Eberhardove faze, pa čak ni to jesu li na južnom zvoniku radile obje. To je prije svega pitanje kome pripisati prozor, odnosno rozetu na zapadnom pročelju.

U vrijeme prvog dolaska biskupa Eberharda u Zagreb sjeverni zvonik je najniža točka gradnje, zid sjeverne lađe bio je sagrađen približno do trećine svoje prave visine, dok je najdalje odmakao zid južne lađe i južni zvonik. Zid južne lađe bio je na spoju sa svetištem sagrađen gotovo do svoje prave visine («atque ad fastigium»), a prema južnom zvoniku, približno, do polovice definitivne visine. Tehnološki najispravnije bilo je nastaviti rad na zidu sjeverne lađe katedrale, pa tu i nalazimo izrazite primjere skulpture i arhitekture Parlerova praškog kruga. Prema položaju Eberhardova grba na zapadnom pročelju — kojih 6 m iznad tla, Kažotičeva faza jedva je izašla iz zemlje, tj. iz temelja. Franić napominje da se klesarskih znakova našlo i u prizemlju sjevernog zvonika, što može značiti da je tu radila i Kanižajeva građevinska grupa.

Sačuvani grb s lavom na lijevo,¹³¹ koji je vjerojatno stajao na zapadnoj strani sjevernog zvonika (sl. 36), izrađen je plošno, kao većina grbova kraljevine Češke na Parlerovim objektima u Pragu, npr. na kuli Karlovog mosta. Iste su im pandže, oblik i položaj šapa, ista glava s krunom, jedino im se repovi razlikuju. Na Bolléovoj kopiji lav je izrađen reljefno, a rep se zmioljiko diže gore, te više liči na Eberhardov originalni grb u Muzeju grada Zagreba, s nekog od sjevernih kontrafora, gdje su lavovi okrenuti na suprotnu stranu. Nad Eberhardovim grbom na zapadnom pročelju stajao je zastorasti vijenac kao i na sjevernim kontraforima. Čini se da je to zajednički nazivnik starije Eberhardove faze.

I mali prozor nad zapadnim portalom što ga je Bollé našao zazidana 10 m iznad tla (sl. 18A) ima uz staklo samo kosinu kao na gornjem dijelu sjevernih prozora (sl. 16B). Na gotičkim sakralnim prozorima na tom se mjestu uobičajeno izvodi užljebina kakva je, na primjer, na prozorima južne lađe. Profilacija toga malog prozora slična je prozorima crkve sv. Bartola u Kolinu, ČSSR, također djelu Parlerove radionice.¹³²

Izvan sumnje je da su majstori starije Eberhardove faze, dakle iz kruga Petra Parlera, klesali kordonski vijenac s ljljanima, maskeronima i slijepim kružićima: taj motiv nalazimo u Vaclavovoj kapeli u katedrali sv. Vita u Pragu. Od dvanaest, vjerojatno, prvobitno uzidanih maskerona, Bolléovu regotizaciju dočekalo je devet. Danas ih je sačuvano svega nekoliko: jedan je u

depou Arheološkog muzeja u Zagrebu (sl. 30), drugi u Dijecezanskom muzeju na Kaptolu (sl. 31). Ni za jedan od njih ne zna se na kojem je dijelu vijenca stajao. U Muzeju grada Zagreba sačuvana je jedna groteskna maska, dosta oštećena, koja bi po svojoj veličini mogla potjecati s pročelja zvonika katedrale, ali na njoj nema tragova karakteristične profilacije lezana. Kvaliteta izrade ove skulpture ne može se mjeriti s prve dvije, pa može biti da se i tu vidi rad dviju različitih grupa u vrijeme biskupa Eberharda.

Zvonik je, na žalost, odviše prerađen, pa danas ne znamo koje su kvalitete bili maskeroni na kordonskom vijencu: drugoj Eberhardovoj grupi očito bi se moglo pripisati čak šest. Ako bi maskeron iz Muzeja grada Zagreba pripadao ovamo, onda, očito, u drugoj grupi nije bilo majstora koji su znali klesati kvalitetne skulpture. To je ipak samo pretpostavka, jer nema sigurnih dokaza: na južnom je zvoniku mogla djelomično raditi baš i prva Eberhardova grupa. U unutrašnjosti zvonika danas nema nikakvih vidljivih tragova djelatnosti srednjovjekovnih majstora.

Na arhitektonskim snimcima Weissa (zapadno i južno pročelje) i Nordi-Bolléa (sjeverno i južno pročelje)¹³⁴ (sl. 36 i 37) te na staroj fotografiji (sl. 32) vidljivo je da se lezene samo na jednom mjestu protežu do potkrovnog vijenca, kako je prvobitno svuda bilo izvedeno. Gornji dio zapadnog pročelja krpan je kamenom lomljenikom, valjda nakon Thurnove opsade 1529. god.¹³⁵ Granica između zida od klesanaca i naknadnog popravka približno odgovara visini obrambenog zida koji je nekada stajao pred katedralom. Kad je stradalo zapadno pročelje, očito je stradao veliki prozor nad portalom — bio on obično višedijelni prozor ili rozeta. Prema fotografiji iz vremena prije regotizacije, nad tada postojećim četverodijelnim prozorom nalazio se odteretni luk velikog raspona, koji je, možda, ostatak prvobitnog kružnog prozora — rozete. Analiza zapadnog pročelja pokazuje da smještaj luka odgovara rozeti ukomponiranoj u kvadrat iznad portala.¹³⁶ Presjecište dijagonala kvadrata ujedno je i centar zakrivljenosti odteretnog luka. Visina parapeta četverodijelnog prozora identična je parapetu zamišljene rozete, na način kako je malo prije spomenuto. Taj luk treba shvatiti kao adaptaciju, jer su klesanci kružišta i špaleta rozete — ako je postojala — morali stradati 1529. god., baš kao i klesanci unokolo. Građevinska logika adaptacije jest da se nastoji iskoristiti konstrukcija prethodne gradnje gdje god je to moguće, pa se to vjerojatno desilo i u ovom slučaju. Na crtežu Zagreba iz početka XVI. st. na zapadnom pročelju katedrale nacrtana je rozeta. Crtež je općenito točan, no dosta shematiziran, tako da nacrtana rozeta može ali i ne mora odgovarati stvarnom stanju.

Eberhardove grbove nalazimo i na južnom zidu lađe, dva grba izvana, na kontraforima (Kukuljević spominje tri) i jedan iznutra, na kapitelu uz zvonik. Međutim tu

¹³¹ To je onaj što ga je publicirao Brunšmid, o. c.

¹³² M. Hassak, *Die Baustile*, II dio, 4. svezak, 4. podsvezak, Stuttgart 1903, slika 51 na str. 57.

¹³³

¹³⁴ Slike se mogu vidjeti u članku I. Franića, o. c., na str. 214, te kod K. Weissa, o. c., tabla B.

¹³⁵ Takvo mišljenje imaju i I. Franić, o. c., str. 376, i A. Deanović, o. c., str. 30.

¹³⁶ I. Franić, o. c., str. 377.

su detalji manje karakteristični, a fasade južnog zvonika (gradnju kojih očito treba spojiti s gradnjom južnog zida lađe) nisu očuvane toliko da bismo mogli neposredno doći do nekih zaključaka. Mislim da je i tu radila građevinska grupa parlerske tradicije, tj. u mlađoj Eberhardovoj fazi, no čini se da nije bila tako kvalitetna kao starija grupa, na sjevernoj strani. Sve započeto mlada je grupa nastavila bez mnogo varijacija i promjena. Karakterističan je detalj skošene stranice četvrte etaže prvog kontrafora južne lađe (sl. 37), koju ta faza pretvara u plitku nišu s diskretnim sedlastim lukom, što je također jedan od elemenata parlerske arhitekture. Eberhardovi grbovi na kontraforima južne lađe razlikuju se od ostalih po neizvedenom okviru od trokuta, pa je i to vjerojatno, posljedica rada druge grupe.

Značenje Petra Parlera višestruko je: u skulpturi, u arhitekturi u formiranju slijeda profilacija, u stvaranju novih oblika i konstrukcija arhitekture, no ne treba zaboraviti na tehnološke inovacije i racionalizacije, koje su bile važna funkcija u novim oblicima arhitekture. Jedna od tih inovacija je dizanje klesanaca »mačkom«, zatim pojednostavljenje svođenja upotrebom opeke i raščlanjivanjem plohe svoda na više manjih polja, tj. mrežasti i zvjezdasti svod, čime je izbjegnuta upotreba kompliciranije oplote,¹³⁷ jer se zida »slobodnom rukom« itd. Većinu tih osobina nalazimo na trećoj fazi izgradnje lađe zagrebačke katedrale. Još nešto: i tu su praški majstori bez razmišljanja primjenjivali svoje oblike arhitekture, kao što je i Petar Parler, svojevremeno, nastavljajući rad Mathiasa iz Arrasa, beskompromisno slijedio svoje ideje potpuno novih oblika arhitekture. To vezivanje na prethodnika provedeno je s maksimumom umjetničkog osjećaja, tako da sve čini skladnu cjelinu.

Građevinske grupe potekle iz kruga praških Parlera imale su daleko šire djelovanje i značenje nego što ga je imalo samo gradilište katedrale: oni rade i na drugim objektima i za zagrebačkog biskupa i za druge naručitelje. A. Horvat je utvrdila njihovu ruku na Medvedgradu, u crkvi sv. Marka,¹³⁸ pa čak spomenula mogućnost postojanja radionice uz katedralu u analizi gotičke pietá iz Brinja.¹³⁹ Isto mišljenje izražava i I. Lentić, proučavajući pavlinsku arhitekturu sjeverne Hrvatske: gradnja monumentalne katedrale — »opera del duomo« — bila je rasadište znanja i radne snage za podizanje naših drugih, manjih objekata.¹⁴⁰ Ako bolje razmotrimo, ruka majstora iz parlerskog kruga prisutna je na slijedećim objektima: Medvedgrad, crkva sv. Marka, Garić-grad,¹⁴¹ samostan i crkva pavlina u Lepoglavi,¹⁴² crkva benediktinskog samostana u Bijeloj¹⁴³ kapela i kaštel Frankopana u Brinju, crkva u Mihovljanu. Neki od tih objekata nisu niti sačuvani, a za sve niti ne postoji potpuna povijesna analiza. Isto tako, utvrđena veza s parlerskim krugom ne mora odmah značiti direktnu vezu s gradilištem zagrebačke katedrale, što će vrijeme možda dopuniti i pokazati.

Faza IV.

Prema grbovima biskupa Albena (1422—1433), koji se nalaze na dva mjesta južne lađe, možemo zaključiti da su u njegovo vrijeme završavani zidovi prema južnoj apsidi, te gornji dijelovi južnog zvonika. Budući da je Bollé najviše mijenjao zid uz potkrovni vrienac, teško je sa sigurnošću utvrditi koji su karakteristični detalji toga doba.

Interesantno je da se Albenov grb na istočnoj strani južnog zvonika — dakle u unutrašnjosti lađe — nalazi u visini Eberhardova grba na kapitelu polustupa. Faktura zida zvonika uz Albenov grb drukčija je od zida iz vremena biskupa Eberharda. Vjerojatno je Alben dovršavao južni zvonik, gdje su bili ostavljeni zupčasti nastavci, zbog tehnologije zidanja. Na toj plohi zida zvonika nema uopće tragova dizanja »mačkom«, pa čak ni na unutrašnjoj strani južnog zida, i to na dijelovima zida gdje ih na vanjskoj strani nalazimo. Možda rupe za dizanje »mačkom« nisu uklesavane na vidljiviju stranu klesanca, kako bi ploha zida ostala čista. Na dijelu zida južne lađe, izvana uz svetište, gdje se nalaze Albenovi grbovi, ima tragova dizanja klesanaca »mačkom«. Zaključak koji slijedi jest da nisu jasne granice Albenove djelatnosti.

Alben je vjerojatno gradio crkvu benediktinskog samostana u Bijeloj,¹⁴⁴ na kojem se osjeća duh praške Parlerove radionice, no u kojoj su vezi gradilište zagrebačke katedrale i samostanska crkva u Bijeloj, nije jasno. Jedan klesarski znak s južnog niza stupova (sl. 9) u katedrali, nalazimo među Szabovim skicama iz Bijele,¹⁴⁵ što govori o mogućnosti da je južni niz stupova podignut tek u doba biskupa Albena. Mlađa faza Eberhardova nastavila je gradnju južnog zida lađe i južnog zvonika. Kako južni zid nije bio do kraja dovršen, vjerojatno južni stupovi nisu tada ni građeni. Za biskupa Albena govori kompliciranija profilacija baze i postamenta kapitela (sl. 5).

¹³⁷ G. Fehr, *Benedikt Ried*, München, 1961, str. 89.

¹³⁸ A. Horvat, *O slučajnim nalazima s Medvedgrada*, Iz starog i novog Zagreba, 1968, IV; *Ista, Odras praškog Parlerovskog kruga na portalu crkve sv. Marka*, Peristil, 1960, 3.

¹³⁹ A. Horvat, *Pieta u Brinju*, Peristil, 1969—1970, 12—13, str. 86.

¹⁴⁰ I. Lentić, *Specifičnosti arhitekture pavlinskih sakralnih objekata u Hrvatskoj u doba baroka*, Vijesti MK, 1977, 4, str. 18—19.

¹⁴¹ Z. Horvat, *O gotičkim prozorima profanih objekata*, Vijesti MK, 1975, 1—6, str. 116—117.

¹⁴² Z. Horvat, *Klesarski znaci u Lepoglavi*, Vijesti MK, 1973, 6.

¹⁴³ Z. Horvat, *Benediktinski samostan u Bijeloj*, Peristil, 1979, 22, str. 62—65.

¹⁴⁴ Z. Horvat, o. c., str. 61—62.

¹⁴⁵ Z. Horvat, o. c., slika 13 na str. 61.

Faza V.

Za biskupa Osvalda Tuza (1466—1499) moglo bi se reći da je jedan od najintenzivnijih graditelja katedrale, čemu je pridonijelo njegovo dugo biskupovanje — čak 33 godine. Biskupovao je duže nego bilo koji drugi zagrebački biskup. U njegovo doba izvršene su definitivne pripreme za presvođenje lađe katedrale: Franić, prema Farlattiju, navodi da su za vrijeme Tuza izvedeni »svodni lukovi«,¹⁴⁶ tj. arkade između stupova lađa koje teku paralelno s vanjskim zidovima. U svetištu je svod zamijenjen mrežastim (sl. 43), valjda radi prilagodavanja novom svodu u glavnoj lađi, ali on nikad nije izveden kao mrežast. Mogućnost da je u glavnoj lađi trebao biti izveden mrežasti svod parlerovskog tipa spomenuta je ranije.

Najvažniji posao prije svođenja lađe katedrale bila je izrada krovišta nad lađom; usput bih napomenuo da je taj komplicirani posao bio povjeren našem čovjeku — tesaru Blažu iz Vrbovca.

Izrada skele za svod kompliciran je i precizan posao — potrebno je osigurati zaštitu od atmosferilija i dodatno vertikalno opterećenje na vanjske zidove lađe za svladavanje potiska svodova.¹⁴⁷ Naravno, odmah se možemo zapitati zašto je bilo potrebno obnavljati krovište svetišta. Razloga može biti nekoliko: možda je krovište svetišta bilo staro pa ga je trebalo obnoviti (tada je bilo staro oko 200 godina), a možda je i stradalo u kojem od brojnih sukoba tijekom XV. st. Međutim, važnije je da je trebalo spojiti novo krovište lađe na postojeće krovište svetišta, koje je vjerojatno na tom mjestu bilo skošeno — šatorasto. Trebalo ga je produžiti i dopuniti. Usporede li se veličine suma ugovorenih s majstorom Blažom, vidi se da je omjer među njima 1 : 2, tj. da je krovište lađe više koštalo, unatoč približno istih tlocrtnih veličina. Također je značajno da su ugovori za oba ta posla ugovoreni u vrlo malom razmaku vremena.

Na srednjem kontraforu južne apsida svetišta vidi se da je povišen klesancima s rupama za dizanje »mačkom« i da je tu izvedena lanterna, koje danas više nema (sl. 32). Istina, kasnije je krovište mijenjano, no pregrađivanje kontrafora govori da je to obavljeno tijekom XV. st. (Alben? Tuz?). Isti takvi krovni prozori bili su izvedeni i na kontraforima lađe. Ove lanterne imaju izrazito praktičnu namjenu: dizanje materijala za gradnju svoda i za kasnije održavanje.¹⁴⁸

Izrada krovišta i skela za svod iziskuje velike količine obrađenoga drveta — dasaka, greda i letava, pa

otuda značaj dasaka što ih je poklonio I. Korvin za gradnju katedrale. Krovište na lađi katedrale vjerojatno je od samog početka bilo skošeno prema zapadnom pročelju, jer tu zbog zvonika, koji su tu trebali biti izvedeni, nije dolazila u obzir izgradnja zabatnog zida.

I. Tkalčić smatra da je biskup O. Tuz započeo gradnju svoda u lađi 1495. god., ali ga je smrt pretekla u njegovu naumu.¹⁴⁹ To je zaista moguće, s obzirom na sve predradnje koje je taj biskup obavio.

Najveća nepoznanica u gradnji katedrale jest privremeni zid koji je zatvarao Timotejevo svetišće sa zapada (tj. prema lađi) te posljedice toga; s obzirom na dugo vrijeme gradnje lađe — više od dva stoljeća — zid je morao postojati. No je li Timotejeva faza sagradila stupove prema lađi i među njima zidanu ispunu ili je to bio pravi zid s polustupovima prema svetištu, tako da je stupove u potpunosti morala sagraditi koja kasnija faza? Na staroj fotografiji unutrašnjosti katedrale i crtežima Nordi-Bolléa te Weissa vidi se da je kapitel stupa na spoju svetišta i lađe isti kao na ostalim stupovima lađe, tj. gljivasti. Tuzov svod svetišta na tom mjestu uopće nije imao kapitel, jer su kapiteli Timotejeva svoda glavne apsida svetišta uklonjeni; luk arkade prema svetištu imao je svoj kapitel. Ako je vjerovati tlocrtu dijela zagrebačke katedrale prije regotizacije,¹⁵⁰ vjerojatno po Nordi-Bolléu, već je Timotej izveo granični stup prema lađi — profilacija mu je ista kao u preostalog stupa u svetištu. Svetišće je, prema tome, moralo biti pregrađeno privremenim zidom, kao što je npr. u katedrali sv. Vita u Pragu. Zatim, Timotejeva faza morala je osigurati stabilnost svodova prema budućoj lađi i sagraditi privremene kontrafore, koji bi preuzeli horizontalne sile arkada i svodova. Ti kontrafori mogli su biti uklonjeni tek izgradnjom velikih arkada, za biskupa Tuza, i zabatnog vatrobranog zida između svetišta i lađe. Za vrijeme gradnje lađe katedrale, u svetišće se vjerojatno ulazilo kroz otvor u zidu južne apsida, ispod velikog prozora prvog svodnog polja. U južnom zidu lađe nije bilo portala, osim prilaza empori biskupa Tuza, koji je kasnije biskup Bratulić izveo od solidnijeg materijala.

Iz ovog razmatranja može se zaključiti:

— stupovi zajednički lađi i svetištu vjerojatno su sagrađeni kad i Timotejevo svetišće;

— kasnije faze pregradnje lađe vjerojatno su morale prilagoditi stup svojim zamislama, a tako i kapitele;

— nejasno je kako su bili profilirani polustupovi uz južni i sjeverni zid, na mjestu spoja bočnih lađa i apsida. Današnji polustupovi su vjerojatno Bolléovo »srednje rješenje« (sl. IIA), između odgovarajućih polustupova lađe i svetišta.

Za vrijeme Tuzova biskupovanja, po cijeloj širini lađe, a uz samo Timotejevo svetišće, sagrađena je empora s biskupskom kapelom pjevalištem (sl. 6 i 43). Nikakvi detalji o izvedbi nisu nam poznati, osim da su stupovi bili oktogonolni: možda baza iz zagrebačke ka-

¹⁴⁶ I. Franić, o. c., str. 274.

¹⁴⁷ F. Hart, *Kunst und Technik der Wölbung*, Calwey 1965, str. 54; David Macaulay, *Cathedral — the Story of its Construction*, Collins 1978, slika na str. 45.

¹⁴⁸ Na nekim austrijskim crkvama i danas su sačuvani takvi krovni prozori, obično samo na zadnjoj strani svetišta: Bad St. Leonhard im Lavanttal, Strassengel.

¹⁴⁹ I. K. Tkalčić, *Povj. spom. grada Zagreba*, II, str. CXLVIII.

¹⁵⁰ I. Franić, o. c., slika na str. 251.

tedrale pohranjena u Povijesnom muzeju Hrvatske potječe s kojeg od tih stupova. Weiss je prilikom svog snimanja katedrale vidio na kapitelima stupova pjevališta maske, slične onima u župnoj crkvi u Levoči, u Slovačkoj.¹⁵¹ Biskup Vrhovac dao je srednji dio empora ukloniti 1800. god., tako da empora na bakrorezu Branka Senoe ustvari prikazuje noviju situaciju, tj. vjerojatno su prvi stupovi i ostakljeni gornji dio novi. Po opisu uz nacrt geometra Klobučarića iz XVIII. st., na emporu se dolazilo iz biskupskog dvora kroz prvi prozor južne bočne lađe Bratulićevim mostom. Budući da se biskupska palača i prije nalazila južno od katedrale, vjerojatno je empora odmah za Tuza bila spojena kakvim mostom ili galerijom. Takvo je rješenje tipično za srednji vijek, pa je most biskupa Bratulića samo poboljšano ponavljanje starijega stanja. Szabo spominje da je nekada postojala »potpuna« veza između kapele sv. Stjepana i — očito — zida južne apside.¹⁵² Možda to treba shvatiti da je postojao zid koji je pregrađivao dvorište i koji je mogao nositi drvenu konzolnu konstrukciju iz vremena biskupa Osvalda Tuza.

U trenutku izvedbe empora vjerojatno su zidovi lađe bili manje-više izgrađeni, ali bez krovšta, tako da su empure morale imati privremeni pokrov i biti ustakljene. S obzirom na privremeni zid, koji je zatvarao svetište, empure su valjda bile orijentirane na lađu. Zašto su empure sagrađene, nije jasno; možemo samo pretpostaviti da je to bilo radi pregradnje svoda svetišta, tj. da su empure bile privremeni prostor za biskupa tijekom pregradnje.

Krajem XV. i početkom XVI. st. opasnost od Turaka sve je veća i znatne sume novaca odlaze za obrambene svrhe, isključivo za izgradnju utvrda oko katedrale i Kaptola, te je to, vjerojatno, razlog zaokreta na izvedbi svoda lađe. U tom pojednostavljenju, tipičnom za početak XVI. st., koje je, uostalom, započeo sam Petar Parler svojim racionalizacijama, treba gledati i prelazak na drukčiji presjek rebara, jeftiniji i lakši za klesanje. U to se doba — početkom XVI. st. — pojavljuju križni svodovi većeg raspona, možda kao odraz kasnogotičko-renesansnih težnji za jedinstvenim prostorom (npr. sv. Vuk u Vukovoju, sv. Jakov na Očuri, samostanska crkva u Kloštar-Ivaniću, koju je sagrađio baš sam biskup Luka). Za takve svodove nisu potrebni odviše kvalificirani majstori, niti klesari niti tesari.

Biskup Luka Baratin završio je dakle gradnju lađe katedrale. Zvonici su u tom trenutku izgrađeni vjerojatno tek do visine potkrovnog vijenca; omanji tornjić na mjestu zvonika na crtežu s početka XVI. st. valjda je tek privremena drvena konstrukcija. Premda je biskup Oswald Tuz ostavio 7.000 forinti »pro elevationen duarum turium«, zvonici nisu sagrađeni, nego tek kasnije, i to samo južni, u oblicima renesanse.

Time uglavnom prestaje razdoblje gotike u gradnji

lađe katedrale, iako su tijekom nekoliko slijedećih stoljeća vršene različite promjene, dopune i pregradnje.

Popravlak i restauracija zagrebačke katedrale trajala je od 1879. do 1907. god. zaključno s rušenjem Bakačeve kule, pod nadzorom H. Bolléa i s pokroviteljstvom većeg dijela naše kulturne javnosti onog doba. Ne bih ulazio u tok regotizacije i peripetije oko gradnje, jer su to nedavna izložba o Bolléu i radovi¹⁵³ o njemu dovoljno osvijetljili.

Katedrala danas nije »nova« niti, kako Szabo kaže, »izaziva samo smiješak samilosti«: prostor je u svojoj biti zadržao glavne karakteristike. Nisu ni barokni oltari u katedrali postojali oduvijek, niti je prostor stoljećima stajao nepromijenjen: katedrala je živjela s vremenom, uz stalne dopune, promjene, nezgode i pregradnje. Na primjer, već nekoliko stoljeća nema Tuzova oltara i svetohraništa, remek-djela kasnogotičke umjetnosti, svod svetišta je mijenjan, povišen je pod zbog zakapanja mrtvih, ubacivani novi, barokni oltari i izbacivani stari, prozori su djelomično zazidani, zatvoreni je bočni ulaz u katedralu, ubačen novi kor itd. itd. Bolléova regotizacija zamijenila je jedno trenutačno stanje, bez obzira na to koliko je ono bilo interesantno i vrijedno. No, dojam prostora, svojim proporcijama i organizacijom, ostao je bitno nepromijenjen i to je vrijednost koju ne treba prebrzo preskočiti, kao što je to učinio Szabo u svom pravednom gnjevu. Regotizacija je bitno promijenila zapadno pročelje, dapače, ono je materijalno potpuno novo, obnovljeno, jer je vanjski sloj klesanaca vremenom stradao. Bollé je u principu zadržao oblikovanje donjeg dijela pročelja do visine potkrovnog vijenca i usput ubacio nove, bogatije detalje umjesto starih, jednostavnijih. Potpuno novi su zapadni portal, velika rozeta nad njim, zabat između zvonika (s prozorima koji »gledaju« u krovšte!), par kontrafora uz sjeverni zvonik i najglavnije — gornji dijelovi zvonika.

Kako je prvobitno zamišljen izgled zvonika i zapadnog pročelja, teško je reći, to više što je tih prvobitnih izgleda bilo više, onoliko koliko i građevinskih faza, pa je i Bolléova samo još jedna u nizu. Uvjeren sam da ni u jednoj od tih gotičkih faza gradnje zvonici nisu mogli biti zamišljeni tako kako izgleda Bolléova varijanta, ona je jednostavno prebogata, a oblikovno odgovara željama XIX. st. i Bolléa, koji je htio pokazati što sve zna.¹⁵⁴

¹⁵¹ K. Weiss, o. c., str. 24.

¹⁵² Gj. Szabo, *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale*, Nar. starina, 1929, VIII, str. 70.

¹⁵³ Razni članci u časopisu *Život umjetnosti*, 1978, 26—27.

¹⁵⁴ U ocjenjivanju neogotičke pregradnje ne bih ulazio, jer taj stil ima svoje principe, koje ne poznajem i koji me, uz to, i ne interesiraju.

de musique. Puisqu'il faisait à la fois de la propagande pour la musique contemporaine on le considère communément comme l'initiateur d'un «nouveau courant» de la vie musicale à Zagreb.

Zorislav Horvat

CONSTRUCTION DE LA NEF DE LA CATHÉDRALE DE ZAGREB

Après l'élévation expéditive du sanctuaire à la manière d'une «salle basilicale», l'édification de la nef de la cathédrale à Zagreb dura assez longtemps, à savoir depuis le début du XIVe jusqu'au début du XVIe siècle. L'édification de la nef fut probablement commencé par l'évêque. A. Kažotić (le mur de la nef du nord et le clocher du nord) dans les caractéristiques de l'architecture «prêchante» et dans l'intention de former un espace-salle comme il en existe en Autriche avoisinante. L'édification continue du vivant de l'évêque Etienne III (1356—1375) — le mur de la nef du sud et le clocher du sud — déjà avec toutes les caractéristiques d'une église-salle (Zweit?). L'évêque Eberhard (1397—1406 et 1410—1419) engage les maîtres du cercle pragois de Parler, probablement à deux reprises. C'est à cette époque-là que furent élevés les murs des deux nefs latérales, les piliers à l'intérieur de la nef et les clochers. Jean IV de Alben (1421—1433) achève la construction des murs de la cathédrale, tandis que l'évêque Osvald (1466—1499) prépare l'édification de la voûte qui est achevée du vivant de l'évêque Luka Baratin (1500—1510), mais avec la voûte simple cruciforme et non pas réticulaire comme c'était prévu à l'époque de l'évêque Eberhard. Tandis que le clocher du nord n'a jamais été achevé, celui du sud ne le fut qu'au XVIIe siècle.

Radovan Ivančević

LES NOUVELLES ATTRIBUTIONS A GEORGES LE DALMATE ET A NICOLAS DE FLORENCE ET LE PROBLÈME DE LA VALORISATION DE LEURS OEUVRES

Acceptant de nouvelles attributions de A. M. Schultz qui à Juraj Dalmatinac attribue une et à Nikola Firentinac six oeuvres existant à Venise, l'auteur fait ressortir le caractère convaincant de la méthode analytique et comparative de l'attribution de la Schultz, le caractère critique et bien fondé de l'analyse des sources et de la littérature spécialiste ainsi que la maîtrise de l'ensemble de la problématique concernant la sculpture vénitienne du XVe siècle. Il critique certaines attributions et désapprouve l'interprétation isolée de la composante sculpturale dans l'oeuvre de Juraj et de Nikola. Il écarte également les affirmations portant sur la dépendance absolue de Nikola vis-à-vis de Donatello, puisque, architecte et maître créatif, celui-ci puisait immédiatement à la tradition antique locale (de Trogir, de Salone, du palais de Dioclétien). Au surplus, il prenait exemple sur Juraj Dalmatinac, le «problématicien» de la haute Renaissance. Tandis qu'au début, dans l'oeuvre de Nikola prédomine la sculpture, plus tard, c'est le langage pur de l'architecture qui l'emporte. Le point de l'équilibre classique est la chapelle de St Jean à Trogir, le chef-d'oeuvre de Nikola et, à la fois, l'intérieur le plus significatif de la Renaissance européenne du XVe siècle.

Grgo Gamulin

SEGNALAZIONI E PROPOSTE

L'auteur suggère de nouvelles solutions d'attribution concernant les images inconnues ou moins connues des vieux maîtres croates, en les rajoutant au catalogue des oeuvres de: Adam Elsheimer, Simone Cantarini, Pietro della Vecchia, Pietro Liberi, Girolamo Forabosco, Antonio Zanchi, Giambettino Cignaroli, Gioacchino Asseretto, Gregorio de Ferrari, Alessandro Magnasco et Giovanni Andrea de Ferrari.

Boris Vizintin

«ÉCOLE DE DESSIN» DE RIJEKA

A la base des données puisées aux archives l'auteur rend compte de l'activité de la Scuola di Disegno à Rijeka. Depuis 1787 jusqu'à 1894 cette école joua un rôle considérable dans l'éducation esthétique et culturelle des apprentis initiés aux divers métiers (tailleurs de bois et de pierres, constructeurs, charpentiers, peintres décorateurs, forgers, horlogers etc.), préparant en même temps les plus doués à la continuation des études aux académies des arts. Jusqu'à 1866 les cours n'avaient lieu que le dimanche, pour s'élargir ensuite aux autres jours de la semaine. Une attention particulière y était attribuée aux dessin géométrique et ornamental ainsi qu'au dessin libre. Cette école a élevé aussi les peintres connus du XIXe siècle, tels que Franjo Colombo et Albert Angelović de Rijeka.

Ivan Bach

TROIS HORLOGES EN TANT QUE PRODUITS DES HORLOGERS TRAVAILLANT A KARLOVAC

Au nombre restreint des horloges conservées portant la marque des horlogers de Karlovac (à savoir Johannes Angerle Frantz Malehlav et L. W. Pehr) l'auteur en rajoute une autre qu'il décrit en détail. Celle-ci est exécutée par Joseph Hoffman, vers la fin du XVIIIe siècle. En même temps, l'auteur publie une horloge jusqu'ici inconnue, faite par Frantz Malehlav, ainsi qu'une autre de provenance de Karlovac, signée du nom de Lorenz Wilhelm Pehr. Par cette contribution on veut inciter de nouvelles recherches dans le domaine de l'horlogerie de Karlovac, afin d'obtenir une image plus complète du développement de cet artisanat dans ladite ville.

Duško Kečkemet

VJEKOSLAV GANGL À SPLIT

Le sculpteur slovène Vjekoslav Gangl (1859—1935) travaillait à Split à titre d'enseignant de l'École professionnelle des arts et métiers (1907—1909). A la base du matériel puisé aux archives et à la base de la littérature spécialiste l'auteur expose le travail de celui-ci dans ladite période. L'aperçu consiste en données sur les oeuvres sculpturales de Gangl réalisées à Split et conservées jusqu'à nos jours, ainsi qu'en données sur l'activité de l'artiste après son départ de la Dalmatie.